

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ο Γιάννης Τσιώμης σπούδαζε στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Μετσόβιου Πολυτεχνείου όταν ήρθε η δικτατορία. Οι συμφοιτητές του τον θυμούνται γιατί ήταν πρώτος στην παρέα και είχε έντονα χρωματισμένη πολιτική δράση. Η πολιτική άνοιξη των χρόνων εκείνων ήταν ταυτόχρονα μια άνοιξη συζητήσεων για τα πολεοδομικά προβλήματα της Αθήνας. Σε δημοσιεύσεις και συνέδρια είχαν αντιπαρατεθεί οι ιδέες και οι προτάσεις του Δοξιάδη και του Κανδύλη, του Τραυλού, του Τρίτση ή του Ζενέτου για το μέλλον της πρωτεύουσας και τη σχέση που θα έπρεπε να οικοδομήσει με το παρελθόν της. Η πολιτική ανάγκασε τον Τσιώμη να φύγει στο Παρίσι το 1967, όπως είχε αναγκάσει και τον Κανδύλη να φύγει το 1945. Τον συνάντησε εκεί και ολοκλήρωσε τις σπουδές με την καθοδήγησή του. Η σχέση αυτή υπήρξε καταλυτική για την πορεία του Τσιώμη, που, λίγο πριν μας αφήσει, δώρισε στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Πολυτεχνείου τις διαφάνειες των μαθημάτων του Κανδύλη στην École des Beaux Arts. Και για τους δύο, η Αθήνα ήταν μια αφετηρία και ένα τραύμα, αλλά ήταν ταυτόχρονα προορισμός σε μια διαρκή επιστροφή.

Συνδέοντας τη διδακτορική διατριβή του με την ερμηνεία της ιδρυτικής συνθήκης και της υλικής μορφής της νέας Αθήνας από ιδεολογική, ιστορική και πολεοδομική σκοπιά, ο Τσιώμης επιχείρησε να ερμηνεύσει την καταγωγή του αστικού παρόντος και τις δυνατότητες διαμόρφωσης ενός καλύτερου μέλλοντος σε αυτή την πρωτεύουσα πόλη, στην οποία είχε πάντα το ένα πόδι. Μαθητεύοντας κοντά στον Vidal-Naquet, δεν έγινε ιστορικός, δεν απέδωσε στην ιστορία της αρχιτεκτονικής και της πόλης το πρωταρχικό ενδιαφέρον του, αλλά κατέστησε τη γνώση και την κατανόηση του παρελθόντος το πιο ισχυρό θεμέλιο για τον σχεδιασμό του μέλλοντος. Η διατριβή του 1983 για την Αθήνα της νεοκλασικής εποχής, που έγινε βιβλίο 33 χρόνια αργότερα, αποδείχτηκε έργο ζωής. Έδωσε νέα διάσταση στην ιστορική θεώρηση της πόλης μας, αλλά είναι γραμμένη με το βλέμμα στο μέλλον. Γιατί ο Γιάννης Τσιώμης, αυτός ο «παραμυθός των πόλεων», όπως τον αποκάλεσε ο γεωγράφος Guy Burgel, δεν σταμάτησε ποτέ να ενδιαφέρεται για το projet urbain, σχεδιάζοντας για τη σύγχρονη πόλη, στην Ελλάδα, τη Γαλλία και αλλού. Η συμμετοχή του στη μελέτη για την πολεοδομική ένταξη της αρχαίας Αγοράς στο πλαίσιο της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων ήταν μια ξεχωριστή στιγμή στη μακρά πορεία του.

Ο Γιάννης Τσιώμης είχε την ικανότητα να διακρίνει τη δομή μιας πόλης αλλά και τις λειτουργίες της, αυτές που καθοδήγησαν την εξέλιξή της στον χώρο. Αντιλαμβανόταν αμέσως την επίδραση που είχε στη μορφογένεση της πόλης ο χρόνος, δηλαδή η Ιστορία της, και αναζήτησε από νωρίς τα ιστορικά εργαλεία που θα χρειαζόταν· και έτσι, χωρίς ποτέ να ξεχάσει το Πολυτεχνείο, αναζήτησε σε βιβλιοθήκες και πινακοθήκες της Γαλλίας και της Γερμανίας το αρχειακό του υλι-

κό, τα σχέδια των μεγάλων Γερμανών και Ελλήνων αρχιτεκτόνων που στηρίζουν το έργο του.

Ζώντας μακριά από την Αθήνα, ο νεαρός ακόμη ερευνητής ακολουθούσε νοερά τις ευθείες των σχεδίων, για να δει αν το βλέμμα θα περνούσε πραγματικά από τους δρόμους που είχαν προβλεφθεί. Παρά τις δυσκολίες, διαπίστωσε αμέσως ότι τα σχέδια αγνοήθηκαν, και η Αθήνα άρχισε να αλλάζει ήδη από τα χρόνια του Όθωνα, υπό την πίεση της φτώχειας, της αμάθειας, της γραφειοκρατίας και της διαφθοράς. Και επιβεβαίωσε ότι οι μεταβολές συνεχίστηκαν επί δύο σχεδόν αιώνες, έστω ακολουθώντας εν μέρει τις αρχικές γραμμές.

Σήμερα, ο βιβλιόφιλος που ξεφυλλίζει για πρώτη φορά το βιβλίο ή ο αναγνώστης που το διαβάζει, αν κάπως γνωρίζει την Αθήνα, μπορεί να ακολουθήσει τη λογική του συγγραφέα, βλέποντας στα σχέδια τις γραμμές των οδών και τις κατευθύνσεις τους προς τα διάφορα σημεία του ορίζοντα. Οι ίδιες οι γραμμές τον βοηθούν να καταλάβει εύκολα την ιστορική εξέλιξη της πόλης και με τη βοήθεια του συγγραφέα να τη σκεφτεί με πολλαπλές προσεγγίσεις, πολιτικές και οικονομικές, όλες παρούσες στο βιβλίο — άλλοτε με διακριτικότητα και άλλοτε με έμφαση. Και θα αντιληφθεί τόσο την ψυχρότητα του πολεοδόμου μπροστά στον νεοκλασικισμό όσο και τη θλίψη του αρχιτέκτονα για την καταστροφή κάθε άλλου ίχνους του παρελθόντος.

Η μελέτη του Γιάννη Τσιώμη είναι πολύτιμη συμβολή στη δημόσια συζήτηση που άνοιξε για τα 200 χρόνια από την έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας. Γιατί, με αφορμή την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας, αναλύει καίρια ζητήματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους: την κινητικότητα ανθρώπων και ιδεών στα Οθωνικά χρόνια, τα μεγάλα στοιχεία, πολιτικά, κοινωνικά, πολιτιστικά, το κάποτε βίαιο στήσιμο των θεσμών και της δημόσιας διοίκησης, την ηγεμόνευση της αρχαιολογίας, τη φανταστική εικόνα του νέου έθνους-κράτους, την αρχιτεκτονική ως συστατικό στοιχείο του πολιτικού βίου. Η Αθήνα του 1833 ενδιαφέρει τον ιστορικό της πόλης ως σταυροδρόμι διαφορετικών, εν μέρει αντίροπων, ιδεολογικών και καλλιτεχνικών τάσεων, ατομικών και συλλογικών διαδρομών, μνήμης και ιστορίας, ρομαντισμού και ωμών συμφερόντων, αλλά πάνω απ' όλα ως διαδικασία σύλληψης μιας εμβληματικής πρωτεύουσας εκ του μηδενός και ενός πρότυπου κράτους δικαίου. Στο βιβλίο του Τσιώμη, ο σχεδιασμός της Αθήνας αναδεικνύει τη συμμετοχή ενός πανευρωπαϊκού δικτύου αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων, μηχανικών, καλλιτεχνών, τεχνικών, πολιτικών και λογίων, και τη βούληση για επανεγγραφή της νέας ελληνικής πραγματικότητας στο παρόν, με παράλληλη εξάλειψη κάθε ορατού ίχνους του οθωμανικού παρελθόντος. Στη διεπιστημονική προοπτική του, η στιγμή της γέννησης της πρωτεύουσας πόλης συμπυκνώνει παραδειγματικά την ενδιαφέρουσα συνάντηση παράδοσης και νεωτερικότητας, πραγματισμού και ουτοπίας, εθνικιστικής έξαρσης και κοσμοπολιτισμού, Ανατολής και Δύσης, σε μίαν άκρη της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Για όλους αυτούς τους λόγους, το βιβλίο απευθύνεται όχι μόνο στους ειδικούς, πολεοδόμους και αρχιτέκτονες, όχι μόνο στους ιστορικούς, που οπωσδήποτε θα το μελετήσουν για τα πολλά που προσφέρει, αλλά και σε όλους τους Έλληνες αναγνώστες, Αθηναίους και μη, που θα το διαβάσουν με την ίδια απόλαυση που δοκίμασαν οι Γάλλοι αναγνώστες.

Ο Γιάννης Τσιώμης ήταν δάσκαλος, πολεοδόμος και αρχιτέκτονας, στρατευμένος συνειδητά στην κριτική αντίληψη του χώρου, τη διαρκή έρευνα και τη συνειδητή επιδίωξη του εφικτού. Μέσα από τη σκέψη και το έργο του, μέσα από το βιβλίο αυτό, η Αθήνα αναδεικνύεται κάτι περισσότερο από μια πρωτεύουσα

πόλη, που μπορεί να ήταν, και ίσως είναι ακόμα, ξένη στον εαυτό της. Η Αθήνα του Γιάννη Τσιώμη είναι μια ευρωπαϊκή υπόθεση και είναι ταυτόχρονα το θεμέλιο για μια πολιτική θεώρηση της σύγχρονης πόλης, που στηρίζει τη δυναμική προβολή και τη στρατηγική επιδίωξη ενός καλύτερου πολεοδομικά και πολιτισμικά μέλλοντος στην ιστορική συγκρότησή του.

Γιώργος Δερτιλής, Μαριλίζα Μητσού, Παναγιώτης Τουρνικιώτης

Πανοραμική άποψη της Αθήνας,
με τον ναό του Ηφαίστου, τον λόφο
του Λυκαβηττού και την Ακρόπολη,
περ. 1860.

Πρόλογος

Το έθνος-κράτος είναι άραγε υπό εξαφάνιση, μια έννοια απογυμνωμένη από κάθε περιεχόμενο πέρα από το καθαρά συμβολικό, στον κόσμο των νέων γεωπολιτικών ισορροπιών και των παγκοσμιοποιημένων οικονομιών; Όσο για την πόλη, είναι ξεπερασμένη ακόμη και ως έννοια, όπως υποστηρίζουν κοινωνιολόγοι, γεωγράφοι, αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, φιλόσοφοι, τονίζοντας ότι, στον καιρό της παγκοσμιοποιημένης μητροπολιτικής συγκέντρωσης, της εξάπλωσης και της διάχυσης των ανθρώπινων οικισμών, ο όρος πόλη είναι παρωχημένος. Η συμπαγής, παγιωμένη πόλη —ας την αποκαλέσουμε «ιστορική», όχι λόγω αρχαιότητας, αλλά επειδή διαθέτει ευδιάκριτα όρια και αναγνωρισμένη «πολιτισμική κληρονομιά»— δεν μοιάζει τάχα με απολίθωμα, αμφιταλαντευόμενη επιπλέον ανάμεσα στο «παγκόσμιο» και το «τοπικό»; Όσο για την έννοια της πρωτεύουσας, φαίνεται και αυτή να παρακμάζει, αφού χωρίς εθνικό κράτος η πρωτεύουσα χάνει το νόημά της.

Κι όμως, το κεντρικό ερώτημα που θέτει τούτο το βιβλίο είναι η σχέση ανάμεσα στη συγκρότηση του εθνικού κράτους και την ίδρυση της πρωτεύουσας πόλης, όχι εν είδει ρέκβιεμ, αλλά ως μια ιστορική στιγμή που, παραδόξως, εξακολουθεί να μας προβληματίζει μέχρι σήμερα, στις αρχές του 21ου αιώνα. Κι αυτό διότι αφορά κινήσεις —πολιτισμικές μεταβιβάσεις, εξαγωγή και ενοφθαλμισμό γνώσεων, απορρίψεις, εισαγωγή πολεοδομικών και πολιτικών προτύπων, αντιστάσεις— που είναι στις μέρες μας πιο ενεργές παρά ποτέ.

Ο λόγος λοιπόν για την Αθήνα, νεοσύστατη πόλη και πρωτεύουσα. Ένα νέο κράτος, γέννημα του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου, βλέπει το φως τη δεκαετία του 1830 στην Ελλάδα ύστερα από αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας: πάνω από την κολυμβήθρα του σκύβουν, προστατευτικές και λαίμαργες, οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης: Αγγλία, Ρωσία, Γαλλία,

Γερμανία. Η δημιουργία άλλωστε του νέου κράτους δεν αποτελεί άραγε ένα βήμα στον κοινό τους αγώνα εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας; Και η επιλογή ενός Βαυαρού ηγεμονίσκου για τον θρόνο της Ελλάδας δεν είναι καρπός ενός κοινού συμβιβασμού στο πεδίο των γεωπολιτικών τους στρατηγικών; Όπως και να έχει το πράγμα, το νέο ελληνικό κράτος πρέπει να αποκτήσει πρωτεύουσα: ο κλήρος θα πέσει τελικά στην Αθήνα, αλλά μετά πόσων κόπων και βασάνων!

Επιχείρησα να συλλάβω το εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα, μόλις μερικά χρόνια —σε αδρές γραμμές, από το 1830 ως το 1834—, κατά το οποίο ιδρύθηκε η νέα Αθήνα: για να κατανοήσει όμως κανείς εκείνη τη μοναδική στιγμή, πρέπει πρώτα να ακολουθήσει τη διαδρομή των ιδεών, των γνώσεων και των προσώπων που συνετέλεσαν στη γέννηση αυτής της πρωτεύουσας.

Άλλωστε η Αθήνα ήταν «μια ευρωπαϊκή καλλιτεχνική υπόθεση», όπως έγραψε ο Λέο φον Κλέντσε, ένας από τους αρχιτέκτονές της. Γι' αυτό θα στρέψουμε αρχικά το βλέμμα προς την Ευρώπη, αφού, από τον γαλλικό Διαφωτισμό ως τη γερμανική Aufklärung και από τη Γαλλική Επανάσταση ως τον ρομαντισμό, εκεί γεννήθηκαν οι ιδέες που θα γονιμοποιήσουν αργότερα στην Ελλάδα τις συζητήσεις για το κράτος, το έθνος, τον λαό, τη γλώσσα, το εμπόριο, τη βιομηχανία, και εκεί διαμορφώθηκαν η τεχνογνωσία και τα επαγγέλματα των ανθρώπων που θα δημιουργήσουν τον νέο ελληνικό χώρο και θα θέσουν τα θεμέλια της μελλοντικής Αθήνας.

Οι ειδικοί στον αστικό σχεδιασμό που καταφθάνουν από το Παρίσι, το Βερολίνο ή το Μόναχο σε μια Ελλάδα για την οποία δεν γνωρίζουν απολύτως τίποτα, θα επιδείξουν επί τόπου εντυπωσιακές ικανότητες κατανόησης και πρακτικό πνεύμα. Το πρώτο μέρος εστιάζει λοιπόν στην επαγγελματική τους κατάρτιση:

η Βασιλική Ακαδημία Αρχιτεκτονικής στο Παρίσι, κατόπιν οι Ανώτατες Σχολές (Grandes Écoles), η Σχολή Γεφυροδοποιίας (Ponts et Chaussées), η Καλών Τεχνών, το Πολυτεχνείο, η Σχολή της Mezières στη Λυών, αλλά και η Bauakademie του Σίνκελ στο Βερολίνο και οι παραδόσεις του Λέο φον Κλέντσε στο Μόναχο, είναι οι κυψέλες όπου παράγεται ο στοχασμός για την πόλη και την αρχιτεκτονική και όπου —μαζί με το καθιερωμένο ταξίδι στην Ιταλία— διαμορφώνεται εκείνη η ευρωπαϊκή κουλτούρα που θα δώσει την απαραίτητη τόλμη για την ίδρυση της Αθήνας. Μέσα σ' αυτό το κλίμα κινητικότητας των ιδεών, προσαρμοστικότητας στις νέες συνθήκες και ικανότητας για αλλαγές, οι τεχνικές ταξιδεύουν κι αυτές: τεχνικές οδοποιίας, κατασκευής λιμένων, εξόρυξης νέων πόρων, διοικητικής διαχείρισης του χώρου και, τέλος, εκείνη η πιο εξειδικευμένη τεχνική που χρησιμεύει για την ίδρυση μιας πόλης και θα γίνει το όχημα για τη διάδοση του πρώτου διεθνούς νεωτερικού κινήματος: του κινήματος της νέας αρχιτεκτονικής, που την ονομάζουμε «νεοκλασική». Τα έργα των δύο μεγάλων δασκάλων αυτής της αρχιτεκτονικής, του Σίνκελ και του Κλέντσε —οι οποίοι διδάσκουν το ταξίδι, το σχέδιο, τη φαντασία, και κατέχουν τόσο την κλίμακα της πόλης όσο και τη δομή του κτιρίου, τους νέους τρόπους διάταξης και τα νέα υλικά—, θα ασκήσουν, άμεσα ή έμμεσα, σημαντική επίδραση στην ίδρυση της Αθήνας.

Σε δεύτερη φάση, θα εξετάσουμε αυτές τις μεταβιβάσεις και τον πολλαπλό αντίκτυπό τους στον ελληνικό χώρο των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, καθώς έπρεπε πρώτα να «ξηλωθεί» η οργάνωση του χώρου που ίσχυε στην πρώην οθωμανική επαρχία. Εμφανίζονται λοιπόν οι κανονισμοί που θεμελιώνουν μια νέα επικράτεια και μια νέα διαχείριση του χώρου, ο αποικισμός και η δημιουργία νέων πόλεων, η εισαγωγή νέων επαγγελματιών, ενώ ταυτόχρονα συγκροτείται ο ιδεολογικός μηχανισμός που συνοδεύει αυτές τις αλλαγές.

Η εγκαθίδρυση των χωρικών δομών του νεότερου κράτους με σκοπό την απαγκίστρωσή του από τον οθωμανικό κόσμο και την ένταξή του σ' έναν άλλο, ευρωπαϊκό, νεωτερικό, καπιταλιστικό —αδιάφορο για την ώρα το κατά πόσον ήταν δημοκρατικός ή αυταρχικός— υπήρξε μια οδυνηρή τομή. Από αυτή την άποψη, η Ελλάδα αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα της κρατικής βίας που ενέχει η ίδρυση μιας πρωτεύουσας: βία που ασκείται στον χώρο και την οργάνωσή του, αλλά και βία που ασκείται στον πληθυσμό. Διότι δεν έπρεπε μονάχα ο αγρότης της πρώην οθωμανικής επαρχίας, που χρησιμοποιούσε ακόμα το ησιόδειο

άροτρο, να μεταμορφωθεί σε σύγχρονο καλλιεργητή κατά το πρότυπο των Γερμανών, των Ελβετών ή των Γάλλων· έπρεπε επίσης να μεταμορφωθεί ο χωρικός σε αστό, και δη σε πολίτη, και να διαμορφωθεί ένας κρατικός μηχανισμός καθώς και οι υπάλληλοι που θα τον στελεχώσουν.

Η πρόσληψη ενός προτύπου δεν γίνεται σχεδόν ποτέ ειρηνικά: συνοδεύεται από παρεξηγήσεις, παρερμηνείες, απορρίψεις, αντιστάσεις. Παρ' όλα αυτά, η λόγια αρχιτεκτονική και πολεοδομία, αν και ξενόφερτες, επιβλήθηκαν τελικά στην Ελλάδα: προσπάθησα λοιπόν να αντιληφθώ τι μπορούσε να σημαίνει για τη χώρα η εισαγωγή όλων αυτών των νέων τεχνικών, της νέας αισθητικής και των νέων ρυθμών, των πρωτάκουστων κανόνων και προτύπων. Και δεν μεταφέρθηκαν μονάχα οι τεχνικές, αλλά και οι λέξεις που τις ονομάζουν και η μεταφορά τους από γλώσσα σε γλώσσα γέννησε νέες ιδέες και νέες αποκλίσεις.

Το τελευταίο μέρος του βιβλίου ασχολείται με την ίδρυση της πρωτεύουσας. Και πρώτα απ' όλα με την επιλογή της. Όπως σε πολλές άλλες χώρες, έτσι και στην Ελλάδα η επιλογή της πρωτεύουσας έγινε αιτία σφοδρών αντιπαραθέσεων. Διότι η Αθήνα ήταν μια ψευδο-προφανής επιλογή, ενταγμένη στο πλαίσιο μιας ψευδούς ιστορικής συνέχειας. Για να ανακηρυχτεί πρωτεύουσα αυτή η οθωμανική κωμόπολη, χρειάστηκε να επινοηθεί ο μείζων ρόλος με τον οποίο περιβλήθηκε η Αρχαιότητα, με ένα αδιάκοπο πάρεδωσε από την Ευρώπη προς την Ελλάδα και από την Ελλάδα προς την Ευρώπη, και, πέρα από την πολιτική ιστορία, να γίνουν εμφανείς οι δεσμοί ανάμεσα στην Ελλάδα που γεννιόταν και στη γερμανική και γαλλική ιδεολογία. Ορισμένοι από τους υποστηρικτές της επιλογής των Αθηνών έσβηναν με μια μονοκοντυλιά το οθωμανικό παρελθόν της και οραματίζονταν την αναγέννηση της Αρχαιότητας, παίζοντας με τον ιστορικό χρόνο· άλλοι πάλι ανέθεταν στην Αρχαιότητα τον ρόλο της νομιμοποίησης του μέλλοντος και της νεωτερικότητας. Η ίδρυση της Αθήνας πέρασε λοιπόν απ' όλο σχεδόν το φάσμα των σχέσεων ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

Η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα προτού καν γίνει «πόλη». Την εποχή εκείνη, δεν ήταν παρά μια ερειπωμένη, κατεστραμμένη κωμόπολη· οι αρχιτέκτονες σχεδιάζουν το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο των Αθηνών πάνω σε μια πραγματική *tabula rasa*. Η πρωτεύουσα πόλη, όταν είναι «πόλη επιλογής» ή «ιδρυμένη πόλη», κατά τον Μπρωντέλ ή τον Λαβεντάν, είναι μια «νέα πόλη», όπως ήταν η Ουάσινγκτον, η Άγκυρα ή η Μπραζίλια. Η Αθήνα αποτελεί ειδική περίπτωση, επειδή προϋπήρξε στο φαντασιακό και επειδή διατηρεί, για τη

Δυτική Ευρώπη και επέκεινα του Ατλαντικού, ισχυρή συμβολική αξία, που την επιβεβαιώνουν, φυσικά, τα αρχαιολογικά ίχνη που είναι αποτυπωμένα στο έδαφος της. Κατ' αυτήν την έννοια, η Αθήνα είναι ταυτόχρονα καθαρή ιδέα και υλική πραγματικότητα· κι αυτό που επιτρέπει το πέρασμα από τη μια κατάσταση στην άλλη είναι το σχέδιο της πόλης. Ένα σχέδιο είναι ένα σύνολο από σχεδιαγράμματα πραγμάτων, οδών, πάρκων, σπιτιών, δημόσιων κτιρίων, που, αφού κατασκευαστούν, θα τα κατοικήσουν, θα τα καταλάβουν, θα τα ζωντανέψουν οι άνθρωποι. Η αρχιτεκτονική της πόλης δεν περιορίζεται λοιπόν στο σχέδιο, ούτε στην τυπομορφολογία της: αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να δούμε πώς η ιδιαίτερη ιστορία ενός αρχιτεκτονικού έργου συναρθρώνεται με τις άλλες ιστορίες και πώς όλες μαζί συνδιαμορφώνουν τον πολιτισμό της πόλης.

Ο Ρουσσώ έγραψε ότι την πόλη την κάνουν τα σπίτια, αλλά την πολιτεία την κάνουν οι πολίτες· πόσο μάλλον, θα προσθέταμε, όταν πρόκειται για την πρωτεύουσα του έθνους-κράτους. Τι είναι πολίτης και πώς τον διαπλάθει κανείς; Είναι ένα τεράστιο ερώτημα, παρόν καθ' όλη τη σύντομη ιστορία της ίδρυσης της Αθήνας και βαθιά συνυφασμένο με τη σύλληψη του πολεοδομικού της σχεδίου.

Το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας εκπονήθηκε από δύο μαθητές του Σίνκελ, τον Σταμάτιο Κλεάνθη και τον Έντουαρντ Σάουμπερτ, και στη συνέχεια διορθώθηκε από τον Κλέντσε. Είναι ένα συναρπαστικό τεκμήριο που αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο συνελήφθη και σχεδιάστηκε η πρωτεύουσα. Προσπάθησα να ανασυνθέσω, στο μέτρο του δυνατού, όλα τα στάδια εκπόνησης του σχεδίου, υιοθετώντας μια μέθοδο αρχαιολογικού τύπου, αντιπαραβάλλοντας δηλαδή τα διάφορα εικονογραφικά τεκμήρια (χαρτογραφικές αποτυπώσεις, διαδοχικές εκδοχές των πολεοδομικών σχεδίων, σχεδιάσματα περιηγητών κ.λπ.) με γραπτά τεκμήρια από διάφορες πηγές: τους αρχιτέκτονες, την κυβέρνηση, τις εφημερίδες της εποχής κ.λπ. Αν παρακολουθήσει κανείς προσεκτικά αυτό το υλικό, θα δει να φανερώνονται μπροστά στα μάτια του τα διάφορα στάδια της σύλληψης του σχεδίου, η δουλειά των δύο αρχιτεκτόνων, οι διαδοχικές γραμμές που χάραξαν στο σχεδιαστήριό τους με το ταυ, τον γνώμονα, τον διαβήτη, το γωνιόμετρο, το μολύβι.

Πάνω σ' ένα λευκό χαρτί, όπου αρχικά δεν υπάρχει παρά μόνο η Ακρόπολη, εμφανίζονται σιγά-σιγά η γεωμετρική χάραξη, η διάταξη των σημαντικών κτιρίων, η σχέση που εγκαθιδρύεται με την τότε ελληνική επικράτεια, με λίγα λόγια ο τρόπος με τον οποίο το φαντασιακό κατασκευάζει το πραγματικό και το πραγματικό εμπνέει το φαντασιακό. Η ιστορία αυτού

του σχεδίου γίνεται έτσι η μεταφορά της γέννησης ενός έθνους.

Όσο για τον «νεοκλασικισμό», έχουν δοθεί τόσο πολλοί ορισμοί! Επειδή η μνεία της Αθήνας και μόνο ανακαλεί αυτομάτως όλη τη συζήτηση που γινόταν στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αγγλία κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα περί ελληνικής Αρχαιότητας, δημιουργήθηκε και δημιουργείται συχνά η εντύπωση ότι ο ιστορικισμός υπήρξε η μοναδική έκφραση του «νεοκλασικισμού» και, μολονότι με διαφορετικό τρόπο, του ρομαντισμού. Αλλά το φαινόμενο διόλου δεν εξαντλείται εκεί. Και αν η λέξη μπαίνει σε εισαγωγικά, αυτό γίνεται ακριβώς επειδή ο «νεοκλασικισμός» είναι πολύμορφος, μεταβαλλόμενος, πρωτεύικός, και επειδή δεν είναι μόνο ένας ρυθμός, αλλά ξεπερνά τα όρια της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας και συνδέεται με κινήματα και καθεστώτα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Η περίπτωση της Αθήνας μάς διδάσκει τη διαμόρφωση του ίδιου του «νεοκλασικού» προτύπου: η Αθήνα μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα το Παρίσι, το Βερολίνο, το Μόναχο και την Ουάσινγκτον· και, αντίστροφα, το Μόναχο, το Βερολίνο, το Παρίσι, το Λονδίνο ή η Ρώμη μάς βοηθούν να καταλάβουμε την επινόηση της Αθήνας και την εγκαθίδρυση του σύγχρονου αστικού σχεδιασμού. Έτσι, μέσω της παρατήρησης των μηχανισμών εξαγωγής μιας πρωτεύουσας, οδηγούμαστε, όπως θα δούμε, σε έναν νέο ορισμό του «νεοκλασικού» φαινομένου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Έθνος-κράτος
και «νεοκλασική»
πρωτεύουσα πόλη

Πρωτεύουσα πόλη και νεοκλασικισμός

Η πρωτεύουσα πόλη του έθνους-κράτους

Εξετάζοντας τα βαθύτερα αίτια των ιστορικών αναφορών μεταξύ 1750 και 1850, η Νικόλ Λορώ και ο Πιερ Βιντάλ-Νακέ έθεταν το ερώτημα: «Γιατί Ρώμη και γιατί Αθήνα;» Και εξηγούσαν: «Στη Γερμανία, όπως και στη Γαλλία, η σχέση με τον ρωμαϊκό κόσμο οδηγούσε σε έναν στοχασμό για το κράτος, είτε επρόκειτο για δημοκρατία είτε για αυτοκρατορία. Το ζήτημα που τίθεται μέσω της ελληνικής πόλεως είναι μάλλον η πολιτική δράση και η θέση της στην κοινωνία».¹ Πράγματι, η αναφορά στους δύο πολιτισμούς —τον ρωμαϊκό και τον ελληνικό— θα κληθεί να υπηρετήσει πολύ διαφορετικά πολιτικά και θεσμικά προγράμματα, διαφορετικές εθνικές στρατηγικές και μορφές διακυβέρνησης, επί έναν αιώνα, από το 1750 ως το 1850.

Την ίδια περίπου περίοδο, αυτό που ονομάζεται στις τέχνες «νεοκλασικισμός» γνώρισε (μορφολογικές, ρυθμολογικές) παραλλαγές επίσης πολύ διαφορετικές μεταξύ τους και απέκτησε πολλαπλές αναφορές, πέρα από τις εικόνες κιονοστοιχιών και αετωμάτων — εικόνες που νοσηματοδοτούνται πλήρως με την εμφάνιση της έννοιας του έθνους-κράτους και τη σχέση που διατηρούν η «νεοκλασική» αρχιτεκτονική και

πολεοδομία με την πολιτική δράση της εκατονταετίας 1750-1850.

Ας ανακαλέσουμε, εν τάχει, κάποιες από τις ιδρυτικές αρχές και τις συστατικές λειτουργίες αυτής της τόσο πολυσυζητημένης έννοιας: του έθνους-κράτους. Εγγυητής της δημόσιας ωφέλειας, της νομιμότητας και της ηθικής· ελεγκτική και διαχειριστική αρχή, ικανή να επιτηρεί τις αυτονομιστικές τάσεις περιοχών της επικράτειας· μεσολαβητής και ρυθμιστής, καθώς και αυθεντία στη χρήση της ιστορίας, στο πλαίσιο των διαδικασιών νομιμοποίησης των καθεστώτων, μέσω των ιδρυτικών μύθων του έθνους. Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και μετά, το έθνος-κράτος θα προσλάβει ποικίλες μορφές, υπό διαφορετικά καθεστώτα, από τη μοναρχία ως τη δημοκρατία· το νεότερο κράτος είναι η «απρόσωπη μορφή εξουσίας που είναι ταυτόχρονα διακριτή και από τους κυβερνώντες και από τους κυβερνώμενους».²

Κάθε χώρα έχει τις δικές της αντιλήψεις για το έθνος, τον λαό, την ελευθερία, την παιδεία, την εθνική τέχνη. Οι διαφορές ανάμεσα στη Γαλλία και τη Γερμανία, χώρες που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα εδώ, είναι πολύ χαρακτηριστικές. «Η Γαλλία δεν είναι μια φυλή, όπως η Γερμανία· είναι ένα έθνος», έγραφε ο Μισελέ το 1831. Για τους Γάλλους, το έθνος, αποτελούμενο από πολλές διαφορετικές κουλτούρες, «περιβεβλημένο με εκπολιτιστική αποστολή και εγγυητής της ελευθερίας», συμμετέχει «στην παγκόσμια

¹ N. Loraux & P. Vidal-Naquet, «La formation de l'Athènes bourgeoise: Essai d'historiographie 1750-1850», στο R. R. Bolgar (επιμ.), *Classical Influences on Western Thought A.D. 1650-1870*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1978, σ. 170 (αναδημοσιευμένο στο P. Vidal-Naquet, *La Démocratie grecque vue d'ailleurs*, Παρίσι: Flammarion, 1996, σ. 161-209 [=Πέρα από την αρχαία ελληνική δημοκρατία: δοκίμια αρχαίας και νεότερης ιστοριογραφίας, μτφρ. Θέμης Μιχαήλ, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1999, σ. 183-239, απ' όπου το παράθεμα, σ. 185]).

² R. Descimon, λήμμα «État», στο M. Delon (επιμ.), *Dictionnaire européen des Lumières*, Παρίσι: Presses universitaires de France, 1977. Σχετικά με τις διάφορες προσεγγίσεις του έθνους-κράτους, βλ. επίσης Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα: Εστία, 2005, τόμ. Α', σ. 57 κ.ε. [νεότερη αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση], *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018, σ. xxii κ.ε.].

ιστορία της ανθρωπότητας», ενώ για τους Γερμανούς είναι η συλλογική ψυχή μιας ομοιογενούς εθνικής κοινότητας που κάνει τον γερμανικό λαό μοναδικό. Τα πάντα οφείλουν να διαπνέονται από το «εθνικό πνεύμα» και από το *Volksgeist*, το πνεύμα του λαού, που σηματοδοτούν την «ταυτότητά του»:³ η γλώσσα, ο χαρακτήρας, η υπερηφάνεια, ακόμα και η επιστήμη, οφείλουν να έχουν «μια εθνικότητα», όπως δίδασκε το 1808 στην Ιένα ο ιστορικός Χάινριχ Λούντεν, για τον οποίο η ιστορία συμβάλλει «στο έντονο αίσθημα της εθνικότητας, δηλαδή της σύμπτωσης κράτους και έθνους».⁴ Οι παραπάνω απόψεις θα επηρεάσουν τη λογοτεχνία, τις τέχνες, το θέατρο, την αρχιτεκτονική, πυροδοτώντας ισάριθμες αντιπαραθέσεις που ο απόηχος τους θα φτάσει ταυτόχρονα ως την Ελλάδα.

Πριν απ' όλα, πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στις πόλεις που διαμορφώθηκαν σταδιακά στη ροή του χρόνου και τις πόλεις που δημιουργήθηκαν εκ του μηδενός. Ο Πιερ Λαβεντάν διακρίνει τις «αυθόρμητες πόλεις» ή «πόλεις-μορφώματα», όπως το Παρίσι, το Βερολίνο, το Λονδίνο, από τις «τεχνητές πόλεις» ή «πόλεις-δημιουργήματα»⁵ που ιδρύθηκαν εκ του μηδενός, όπως η Αθήνα, η Άγκυρα και αναρίθμητες νέες πόλεις της αμερικανικής ηπείρου.

Καθώς οι περισσότερες «αυθόρμητες» πόλεις συγκροτήθηκαν σταδιακά, η ιστορική έρευνα δυσκολεύεται πολλές φορές να ξεχωρίσει τι αποτελεί «κληρονομιά από τις προγενέστερες πόλεις» και να προσδιορίσει τις ακριβείς συνθήκες της γένεσής τους, την εδραίωση και την εξέλιξή τους. Τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά όσον αφορά τις πόλεις-δημιουργήματα, που ο Μπρωντέλ τις αποκαλεί επίσης πόλεις «επιλογής», «αυθαίρετες» ή «γεωμετρικές», για να θυμηθούμε την «ατελή τυπολογία» του⁶ για τις πόλεις του 16ου και 17ου αιώνα. Σ' αυτές τις «δημιουργημένες»

πόλεις συγκαταλέγονται όλες οι νέες πόλεις, πόλεις αποικιακές ή πόλεις αποίκων, αλλά και εκείνες που γεννήθηκαν από τη βούληση κάποιου ισχυρού (η Πόλη Ρισελιέ, για παράδειγμα),⁷ και τόσες άλλες, στην Ευρώπη και σε άλλες ηπείρους —εμπορικές πόλεις, *εμπορεία* (*villes-comptoirs*)—, συνυφασμένες με οικονομικές στρατηγικές, που για την υλοποίησή τους επιστρατεύτηκαν τεχνικές και αισθητικές γνώσεις και ανεγέρθηκαν αρχιτεκτονικά έργα.

Αλλά για τη διαμόρφωση της κρατικής επικράτειας, οι πόλεις, νευραλγικά οικονομικά και πολιτικά κέντρα που κληροδοτήθηκαν από παλαιότερες περιόδους, θα αποτελέσουν μέρος νέων μορφών εδαφικής οργάνωσης και νέων δικτύων. Αυτή ακριβώς η μεταβολή τροποποιεί τη σημασία της πρωτεύουσας πόλης, που δεν αποτελεί πια μόνο την έδρα της κεντρικής εξουσίας αλλά και ένα ορατό στον χώρο έμβλημα της κυριαρχίας της στην επικράτεια. Ο 17ος αιώνας ήταν λοιπόν αυτός που καθιέρωσε, τρόπον τινά, τις πρωτεύουσες, αυτές τις «ξεχωριστές πόλεις», και συνέδεσε άρρηκτα την ιδιαίτερη υπόστασή τους με το νεότερο κράτος.⁸

Τι εννοούμε λέγοντας «πρωτεύουσα πόλη»; Σύμφωνα με το πρώτο Λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας, το 1694, πρωτεύουσα σημαίνει «κυριότερη» πόλη: «Το Παρίσι είναι η πρωτεύουσα πόλη του Βασιλείου, η πρωτεύουσα του Βασιλείου». Καθώς διακρίνεται από το πλήθος των πριγκιπικών εδρών, η πρωτεύουσα έχει ήδη ένα ιδιαίτερο status, αφού είναι η έδρα της βασιλικής και αργότερα της δημοκρατικής εξουσίας. Πριν γίνει πόλη, η «πρωτεύουσα» του έθνους-κράτους είναι ένα έμβλημα, και όχι τόσο μια πόλη. Διότι μια πόλη δεν την καθιστά πρωτεύουσα ούτε η δημογραφία της ούτε η οικονομία της ούτε η πολιτιστική

³ A.-M. Thiesse, *La Création des identités nationales, Europe XVIIIe-XIXe siècle*, Παρίσι: Seuil, 2001, σ. 37.

⁴ J. Droz, *Le Romantisme allemand et l'État. Résistance et collaboration dans l'Allemagne napoléonienne*, Παρίσι: Payot, 1966, σ. 223.

⁵ «Οι Γερμανοί λένε, ορθότερα: πόλεις που ιδρύθηκαν (όρος που παραπέμπει στις δημιουργημένες ή τεχνητές πόλεις: *gegründete* ή *geschaffene*) και πόλεις που έγιναν (όρος που παραπέμπει στις αυθόρμητες πόλεις: *gewordene* ή *gewachsene*)» P. Lavedan, *Qu'est-ce que l'urbanisme*, Παρίσι: Henri Laurens, 1926, σ. 21.

⁶ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, α' έκδ., Παρίσι: Armand Colin, 1949 [=Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας, μτφρ. Κλαίρη Μιτισοτάκη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991, τόμ. Α', σ. 395 και 430].

⁷ Η Πόλη Ρισελιέ (Γαλλία, νομός Εντρ-ε-Λουάρ) οικοδομήθηκε μεταξύ 1631 και 1642 κατά παραγγελία του καρδινάλιου Ρισελιέ πάνω σε σχέδια του αρχιτέκτονα Ζακ Λεμερσιέ. (Σ.τ.μ.)

⁸ «Η εγκατάσταση του Φιλίππου Β' στη Μαδρίτη είναι ένα προανάκρουσμα των κυβερνήσεων που διάλεξαν να εγκαταστήσουν τις πρωτεύουσές τους σε "πόλεις επιλογής". Ο Φίλιππος Β' στο Εσκοριάλ είναι ένα προανάκρουσμα του Λουδοβίκου ΙΔ' στις Βερσαλλίες. [...] Τον 16ο αιώνα, αυτές οι ξεχωριστές πόλεις, οι πρωτεύουσες, κάνουν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους, αλλά τις πλήρεις διαστάσεις τους θα τις αποκτήσουν τον επόμενο αιώνα. Και αυτό πιθανόν γιατί μέσα στη γενική οικονομική ύφεση το νεότερο κράτος ήταν, τότε, το μόνο που μπορούσε να επιβληθεί και να ακμάσει ενάντια στο ρεύμα» F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος*, τόμ. Α', σ. 430.

της ακτινοβολία,⁹ αλλά πάνω απ' όλα η ιδεολογική, πολιτική και νομική της διάσταση, η παρουσία της κυβέρνησης και της διοίκησης, «ο τόπος όπου συγκεντρώνονται τα όργανα διακυβέρνησης της χώρας».¹⁰ Τυπικά, ο ορισμός ισχύει ακόμη και σήμερα.

Λόγοι ενδογενείς και εξωγενείς οδηγούν στην ανακήρυξη μιας πρωτεύουσας πόλης: λόγοι συμβολικοί, πρακτικοί, βούληση να σηματοδοτηθεί η ρήξη με το προηγούμενο ή το υπάρχον καθεστώς, γέννηση ή αναγέννηση ενός έθνους: Η πρωτεύουσα πόλη, που ενίοτε ορίζεται από το ίδιο το σύνταγμα, είναι πάντα ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους της ειρηνευτικής στρατηγικής. Από τον Μεσαίωνα έως τον 20ό αιώνα πόλεις-κέντρα ιδρύθηκαν, έχασαν ή ανέκτησαν τη θέση τους — τα παραδείγματα δεν λείπουν. Άλλοτε η οικονομική σημασία μετατρέπεται σε πολιτικό επιχείρημα, άλλοτε πάλι συμβαίνει το αντίστροφο: μια πόλη όχι ιδιαίτερα σημαντική που ανακηρύσσεται πρωτεύουσα παρουσιάζει οικονομική άνθηση. Μπορεί επίσης μια πρωτεύουσα πόλη να είναι πολιτικό κέντρο χωρίς να μετατραπεί ποτέ σε σημαντικό οικονομικό κέντρο. Έτσι, η Κωνσταντινούπολη παραμένει ως σήμερα το οικονομικό, και εν μέρει πολιτικό, κέντρο της Τουρκίας, όπως και το Σάο Πάολο παραμένει κέντρο της Βραζιλίας. Εν ολίγοις, η οικονομική ισχύς και η πολιτιστική ακτινοβολία δεν συμβαδίζουν απαραίτητα με την ιδιότητα του πολιτικού κέντρου που χαρακτηρίζει την «πρωτεύουσα πόλη».

Πώς να μην αναλογιστούμε, άλλωστε, ορισμένες παλινδρομικές κινήσεις που λειτουργούν σαν ένα είδος εκδίκησης της ιστορίας; Η Αγία Πετρούπολη αντικατέστησε τη Μόσχα, που θα την αντικαταστήσει με τη σειρά της μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, όπως και η Βόννη θα πάρει τη θέση του Βερολίνου, που θα την εκτοπίσει με τη σειρά του το 1990, μετά την πτώση του τείχους· ταλαντώσεις αποκαλυπτικές της συμβολικής και ιστορικής αξίας που μαζί με τις επιθετικές, αμυντικές, στρατιωτικές, οικονομικές ή γεωπολιτικές στρατηγικές συμβάλλουν στην ανακήρυξη μιας πρωτεύουσας, είτε δημιουργημένης εκ του μηδενός είτε «κληρονόμου».

⁹ C. Brühl, «Remarques sur les notions de “capitale” et de “résidence” pendant le haut Moyen Âge», *Journal des savants* 4 (Οκτ.-Δεκ. 1967), Librairie C. Klincksiek, σ. 194.

¹⁰ «Η κύρια κατοικία του αρχηγού του κράτους, η έδρα της κυβέρνησης και των διπλωματικών αντιπροσώπων των ξένων δυνάμεων. Βασιλικό Ανάκτορο ή Προεδρικό Μέγαρο, υπουργεία, Κοινοβούλιο, Ανώτατο Δικαστήριο, πρεσβείες και κτίρια διπλωματικών αποστολών αποτελούν την κοινή υποδομή των πρωτευουσών» J. Soulas, «Capitale», *Revue de Synthèse*, Παρίσι: Albin Michel, 1940-1945, σ. 103-104.

Υπάρχουν αμέτρητοι τρόποι να προσεγγίσει κανείς τις πρωτεύουσες πόλεις, αφού η ιστορία της καθεμιάς είναι μοναδική και δεν μπορεί να συγκριθεί με τις υπόλοιπες. Μπορούμε ωστόσο να επιχειρήσουμε τη σύγκριση, αρκεί να ορίσουμε σαφώς τα κριτήρια: για παράδειγμα, παρά την απόσταση που τις χωρίζει στον χώρο και τον χρόνο, ανακαλύπτει κανείς, εντελώς απροσδόκητα, αρκετές ομοιότητες ανάμεσα στην Ουάσινγκτον του 18ου αιώνα, την Αθήνα του 19ου και την Μπραζιλία του 20ού, ενώ οι ομοιότητες μεταξύ Αθήνας, Βουδαπέστης και Ελσίνκι, μολονότι ιδρύθηκαν τον ίδιο αιώνα, είναι πολύ λιγότερες. Τις τρεις πρώτες πόλεις, πέρα από το ότι όλες ιδρύθηκαν εκ του μηδενός, τις συνδέει ο ιδρυτικός λόγος τους, οι δεδηλωμένες αναφορές και στοχεύσεις, ο χώρος που καταλαμβάνουν οι θρύλοι, η επινοημένη ή αναπλασμένη ιστορία, ή και η απουσία ιστορίας· με λίγα λόγια, όλα όσα συνέβαλαν στην ανακήρυξή τους, προτού ακολουθήσουν την κοινή πορεία κάθε πόλης, πριν αρχίσουν δηλαδή να διαστρωματώνονται και να χάνουν την ταυτότητά τους.

Η πρωτεύουσα: «μια άβυσσος», «ένα αδηφάγο ζώο»

Με τον Διαφωτισμό, η πρωτεύουσα πόλη του έθνους-κράτους έγινε αντικείμενο της πολιτικής φιλοσοφίας, πριν ακόμη αποτελέσει πολιτικό διακύβευμα. Οι σκέψεις που αναπτύσσουν, συγχρόνως, ο Ντιντερό και ο Ρουσσώ για την πόλη και την πρωτεύουσα πόλη είναι πολύ ενδεικτικές για τις ιεραρχήσεις που εγκαθιδρύονται στις αντιλήψεις για τη σχέση εξουσίας και εδαφικής επικράτειας.

Από τον φόβο μιας ενδεχόμενης υπαρπαγής της ελευθερίας του κυρίαρχου λαού, ο Ρουσσώ γράφει στο *Κοινωνικό συμβόλαιο* (1762) και στο *Σύνταγμα για την Κορσική* (1765) ότι η πόλη, και ακόμα περισσότερο η πρωτεύουσα, είναι ένα κακό.¹¹ Στην πόλη «πρωτερήματα μένουν στην αφάνεια, αρετές αγνοούνται και η διαφθορά μένει ατιμώρητη, σε κείνο το πλήθος ανθρώπων, άγνωστων μεταξύ τους, που η έδρα της

¹¹ «Δεν θα πρέπει καθόλου ένας λαός καλλιεργητών να εποφθαλμιά την παραμονή στις πόλεις και να ζηλεύει την τύχη των αργόσχολων που κατοικούν σ' αυτές» J. J. Rousseau, *Projet de Constitution pour la Corse*, στο *Œuvres complètes*, τόμ. III, Παρίσι: Gallimard, 1964, σ. 911 [=Σχέδιο Συντάγματος για την Κορσική. Στοιχασμοί για τη Διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη Σχεδιαζόμενη Μεταρρύθμισή της, μτφρ. Κ. Κέη, εισ.-επιμ. Αλ. Α. Χρύσης, Αθήνα: Πολύτροπον, 2006, σ. 85].

ανώτατης διοίκησης τους συγκεντρώνει στον ίδιο τόπο».¹² Ανωνυμία, σύνθλιψη του ατόμου, υπερσυγκέντρωση δημοσίων υπαλλήλων, απουσία παραγωγικών ανθρώπων: όλες αυτές τις αιτιάσεις κατά της πρωτεύουσας θα τις ξανασυναντήσουμε εβδομήντα χρόνια αργότερα σχετικά με την Αθήνα και περίπου δύο αιώνες αργότερα σχετικά με την Μπραζίλια. Ο Ρουσσώ συνιστούσε:

Καταναίμετε ομοιόμορφα τον πληθυσμό ανά την επικράτεια, επεκτείνετε παντού τα ίδια δικαιώματα, φέρτε παντού την αφθονία και τη ζωή [...]. Να θυμάστε ότι τα τείχη των πόλεων είναι χτισμένα με τα συντρίμια των σπιτιών της υπαίθρου. Με κάθε μέγαρο που βλέπω να σηκώνεται στην πρωτεύουσα, θαρρώ πως βλέπω να ερειπώνεται ένας τόπος ολόκληρος.¹³

Αντίδραση στη γεμάτη χλιδή πόλη του πρίγκιπα ή της επιδεικτικής εμπορικής αστικής τάξης, αλλά και συνηγορία υπέρ των αστικών συγκεντρώσεων ελεγχόμενης κλίμακας, προς όφελος της υπαίθρου: αυτή η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο θα επανέρχεται διαρκώς στις αντιπαραθέσεις πολιτικών, ιδεολόγων, φιλοσόφων, πολεοδόμων και οπαδών της αποαστικοποίησης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα, ωστόσο ακυρωθεί μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο λόγω μαρασμού τού ενός από τους δύο αντιπάλους, της υπαίθρου.

Για τον Ρουσσώ, πολιτικός και χωρικός σχεδιασμός είναι αλληλένδετοι: η άσκηση της κυρίαρχης εξουσίας από τους πολίτες, στους οποίους ανήκει, προϋποθέτει «σταθερές και περιοδικές» λαϊκές συνελεύσεις. Ωστόσο, «αυτό [...] μπορεί να είναι καλό για μία μόνο πόλη: αλλά τι να κάνουμε όταν το κράτος περιλαμβάνει περισσότερες; Θα διαμοιράσουμε, άραγε, την κυρίαρχη εξουσία, ή πάλι πρέπει να τη συγκεντρώσουμε σε μία μόνο πόλη, θέτοντας σε εξάρτηση όλες τις άλλες;».¹⁴ Εφόσον η κυρίαρχη εξουσία είναι «απλή

και ενιαία [...] δεν μπορεί να διαιρεθεί δίχως να καταστραφεί». Όπως ένα έθνος, έτσι και μια πόλη «δεν μπορεί να υποταχθεί νόμιμα σε κάποια άλλη, καθώς η ουσία του πολιτικού σώματος βρίσκεται στη συμφωνία μεταξύ υπακοής και ελευθερίας: οι δε λέξεις *υπήκοος* και *κυρίαρχος* είναι ταυτόσημοι συσχετισμοί, των οποίων η ιδέα είναι συγκεντρωμένη σε μία μόνο λέξη: *πολίτης*».¹⁵ Τα πάντα οδηγούν στην απόρριψη ενός κέντρου της επικράτειας, μιας κυρίαρχης πόλης ή, ακόμα χειρότερα, μιας πρωτεύουσας.

Δεν αρκεί λοιπόν να προβλεφθούν κανόνες για την καλή λειτουργία της δημοκρατίας και μέτρα υγιεινής για την καλή λειτουργία των πληθυσμιακών κέντρων: οι λόγοι για τους οποίους ο Ρουσσώ απορρίπτει τη μεγάλη πόλη, αφενός, και την πρωτεύουσα, αφετέρου, είναι διαφορετικοί αλλά συγκλίνοντες. Λόγοι οικονομικοί κατά της πόλης, λόγοι πολιτικοί κατά της πρωτεύουσας, λόγοι ηθικοί και για τις δύο: «Εάν λοιπόν οι πόλεις είναι βλαβερές, οι πρωτεύουσες είναι ακόμα περισσότερο: μια πρωτεύουσα αποτελεί την άβυσσο όπου σχεδόν ολόκληρο το έθνος θα χάσει τα ήθη του, τους νόμους του, το θάρρος και την ελευθερία του. [...] Απ' την πρωτεύουσα αναδύεται συνεχώς μια πνοή επιδημίας, που υπονομεύει και στο τέλος καταστρέφει το έθνος».¹⁶ Η μεγαλούπολη είναι πηγή οικονομικής ανισότητας και εντείνει το χάσμα με τον κόσμο της υπαίθρου. Όταν γίνεται πρωτεύουσα, σφετερίζεται την εξουσία του κυρίαρχου λαού εμποδίζοντας την άσκηση της δημοκρατίας. Τέλος, η πρωτεύουσα πόλη σημαίνει το τέλος της ελευθερίας λόγω της ανηθικότητας και της απληστίας που γεννά.

Παρ' όλα αυτά, χρειάζεται ένας τόπος όπου θα έχει την έδρα της η κυβέρνηση, και θα εγκατασταθούν οι διοικητικές υπηρεσίες και οι δικαστικές υποδομές. Ο Ρουσσώ εξετάζει δύο εναλλακτικές λύσεις για το πρόβλημα. Η πρώτη, «η κυβέρνηση να εδρεύει εκ περιτροπής σε κάθε πόλη», υπαγορεύεται από την κλίμακα της εδαφικής έκτασης του κράτους¹⁷ — η πρόταση θεωρήθηκε τουλάχιστον παράξενη, αν όχι παράλογη: ωστόσο, πάνω από διακόσια χρόνια αργότερα, η κυλιόμενη προεδρία της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί ένα μακρινό απείκασμά της. Η ιδέα

¹² Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou Principes du droit politique*, στο *Œuvres complètes*, τόμ. III, Παρίσι: Gallimard, 1964, σ. 911 [=Το κοινωνικό συμβόλαιο ή Αρχές πολιτικού δικαίου, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου – Α. Σταϊνχάουερ, Αθήνα: Πόλις 2004, Βιβλίο II, κεφ. 9ο, σ. 101]. «Είναι πάντοτε κακό να ενώνονται περισσότερες πόλεις σε μια πολιτεία [...] όσοι θέλουν να πραγματοποιήσουν αυτή την ένωση, δεν πρέπει να τρέφουν ψεύτικες ελπίδες ότι θα αποφύγουν τα φυσικά ελαττώματά της» στο ίδιο, Βιβλίο III, κεφ. 13ο, σ. 156.

¹³ J.-J. Rousseau, *Du contrat social*, Βιβλίο III, κεφ. XIII σ. 427 (μτφρ. Τίνα Τσιτάτσικα).

¹⁴ J.-J. Rousseau, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, Βιβλίο III, κεφ. 13ο, σ. 155.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 156.

¹⁶ J.-J. Rousseau, *Σχέδιο Συντάγματος για την Κορσική*, σ. 86.

¹⁷ «Αν δεν μπορεί να περιοριστεί το κράτος στα κατάλληλα όρια, μια λύση απομένει: να μην αποδεχτούμε καμία πρωτεύουσα, αλλά να μεταφέρουμε την κυβέρνηση εναλλάξ σε κάθε πόλη» J.-J. Rousseau, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, Βιβλίο III, κεφ. 13ο, σ. 156.

συζητήθηκε, όπως θα δούμε, προϋποθέτει όμως ισομερώς ανεπτυγμένες μικρές πόλεις διάσπαρτες ανά την επικράτεια που θα φιλοξενούν εκ περιτροπής και προσωρινά τις διοικητικές λειτουργίες, πράγμα που αποκλείει τις συμβολικές λειτουργίες της εξουσίας, δηλαδή το μνημειώδες δημόσιο κτίριο που την καθιστά ιερή, αντιστρέφοντας τους όρους, υποτάσσοντας το περιεχόμενο στο περιέχον. Αντιμέτωπος, άλλωστε, με τα πρακτικά προβλήματα που εγείρει αυτή η λύση, ο Ρουσσώ σημειώνει: «Ωστόσο χρειάζεται στην κυβέρνηση ένα κέντρο, ένα σημείο συγκέντρωσης, στο οποίο τα πάντα θα αναφέρονται: θα παρουσιαστούν μεγάλες δυσχέρειες εάν γίνει περιπλανώμενη η υπέρτατη διοίκηση». Εγκαταλείπει λοιπόν και ο ίδιος την ιδέα μιας πρωτεύουσας νομαδικής και συναινεί στην ύπαρξη μιας σταθερής πρωτεύουσας, λόγω της έκτασης της επικράτειας. Ακόμη και για την περίπτωση της Κορσικής, γράφει: «Το νησί [...] είναι πολύ μεγάλο, και δεν μπορεί να στερηθεί την ύπαρξη μιας πρωτεύουσας [...]. Πρέπει όμως αυτή η πρωτεύουσα να ρυθμίζει την επικοινωνία όλων των περιοχών δικαιοδοσίας, χωρίς να προσελκύει τον πληθυσμό τους· τα πάντα να επικοινωνούν και συγχρόνως κάθε πράγμα να μένει στη θέση του. Με μια λέξη, θα πρέπει η έδρα της ανώτατης κυβέρνησης να είναι λιγότερο μια πρωτεύουσα και περισσότερο η βάση μιας περιφέρειας».¹⁸ Με άλλα λόγια, για την καλή λειτουργία της δημοκρατίας, η πρωτεύουσα πόλη δεν πρέπει επ' ουδενί να επισωρεύει τους δύο ρόλους, του οικονομικού κέντρου και του κέντρου εξουσίας.

Παρατηρούμε ότι αυτή η περιφερειακή χωροθέτηση του κέντρου δεν αποσκοπεί στην αποδυνάμωση της δημοκρατικής εξουσίας αλλά αντίθετα στην ενίσχυσή της. Έκφραση του συσχετισμού μεταξύ δημοκρατίας και δημογραφίας και της δυσπιστίας απέναντι στον «μεγάλο αριθμό», που θεωρείται εμπόδιο για τη λειτουργία μιας πραγματικής δημοκρατίας, η σκέψη του Ρουσσώ θέτει στον πολεοδόμο, από τον 19ο αιώνα ως σήμερα, ζητήματα όπως η μητροπολιτική συγκέντρωση, η συγκέντρωση του δημογραφικού, του οικονομικού και του πολιτικού στον ίδιο τόπο και, τελικά, το ζήτημα της άσκησης της δημοκρατίας.

Εντελώς διαφορετική θα είναι η θέση του Ντιντερό κατά την επίσκεψή του στη Ρωσία: γι' αυτόν, η πρωτεύουσα πόλη αποτελεί αναγκαίο κακό. Στις *Συζητήσεις με την Αικατερίνη Β'* υπογραμμίζει ότι ο ρόλος της πρωτεύουσας είναι να συνενώνει «ασύνδετα

¹⁸ J.-J. Rousseau, *Σχέδιο Συντάγματος για την Κορσική*, σ. 86-87 [ελλ. μτφρ. Κ. Κέη, με διορθώσεις].

μέρη», διασκορπισμένα σε όλη την επικράτεια: «Ανάμεσα σε αυτά τα μέρη υπάρχει ένα κυρίαρχο, που ορίζει τον νόμο σε όλα τα υπόλοιπα: είναι η πρωτεύουσα πόλη».¹⁹ Επικρίνει την τοποθεσία της Αγίας Πετρούπολης, αποδοκιμάζει, όπως και ο Μοντεσκιέ,²⁰ την έκκεντρη θέση της πρωτεύουσας και, εγκαταλείποντας τη γεωμετρική εικόνα του 17ου αιώνα —«η πρωτεύουσα είναι για το κράτος ό,τι είναι το κέντρο για την περιφέρεια του κύκλου», έγραφε ο Λεμαίτρ—²¹ καταφεύγει σε μια βιολογική μεταφορά:

Μια κίνηση που θα μου φαινόταν πολύ σοφή θα ήταν κατ' αρχάς η μεταφορά της Πρωτεύουσας στο κέντρο· η άκρη του δακτύλου δεν είναι κατάλληλη θέση για την καρδιά. Με την πρωτεύουσα στο κέντρο, θα έρθουν και οι μεγάλες οδικές αρτηρίες, η σύνδεση με όλα τα μέρη της Αυτοκρατορίας, η διαμονή των ισχυρών στις γαιοκτησίες τους, οι αποθήκες αγαθών, οι επαρχιακοί δρόμοι.²²

Ο Ντιντερό αντιλαμβάνεται την πρωτεύουσα ως την πηγή που αρδεύει το δίκτυο των αρτηριών και των δρόμων που φτάνουν ως τις εσχατιές της επικράτειας, σε μια αμφίδρομη ροή μεταξύ υλικού και άυλου: τα άκρα εφοδιάζουν με αγαθά την πρωτεύουσα, από την οποία πηγάζουν οι εντολές και ο έλεγχος. Σαν καλός χωροτάκτης, σχεδιάζει μια επικράτεια που όλα της τα δίκτυα —αρτηρίες, οδοί, αποθήκες— συναντώνται στο κέντρο και ρυθμίζουν την οικονομία. Καταλήγει ωστόσο: «Η πρωτεύουσα είναι ένα μεγάλο αδηφάγο ζώο που ολοένα παίρνει χωρίς να δίνει τίποτα πίσω».

Σύμφωνα με τον πολιτικό ρεαλισμό του Ντιντερό, η «αδηφαγία» της πρωτεύουσας είναι σύμφυτη με την ίδια της τη λειτουργία, και πρέπει να αναζητηθεί μια

¹⁹ D. Diderot, *Entretiens avec Catherine II* [1773], στο *Œuvres politiques*, επιμ. P. Vernière, Παρίσι: Garnier, 1963, σ. 306.

²⁰ «Μια από τις συνέπειες των όσων μόλις είπαμε είναι η σπουδαιότητα που έχει για έναν πολύ μεγάλο ηγεμόνα η σωστή επιλογή της έδρας της αυτοκρατορίας του» Montesquieu, *De l'esprit des lois*, στο *Œuvres complètes*, τόμ. II, Παρίσι: Gallimard, xvii, 8 [= *Το πνεύμα των νόμων*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης - Π. Κουδύλης, Αθήνα: Γνώση, 1994, τόμ. Α', Βιβλίο 17, κεφ. VIII, σ. 451].

²¹ A. Lemaître, *La Métropole ou de l'établissement des villes-capitales* [1682], Παρίσι: Edhis, 1973, σ. 7.

²² D. Diderot, *Observations sur le Nakaz* [1774], στο *Œuvres politiques*, σ. 350. Το χειρόγραφο του Ντιντερό τιτλοφορείται «Observations sur L'instruction de L'impératrice de Russie aux Députés Pour la Confection des Lois».

ισορροπία ανάμεσα στο κέντρο και τα υπόλοιπα μέρη της επικράτειας.

Η πρωτεύουσα έλκει τα πάντα προς τον εαυτό της. Ο ρόλος της είναι να απορροφά, να δέχεται. Είναι το θησαυροφυλάκιο του έθνους. Δεν παράγει τίποτα. Λειτουργεί όπως η καρδιά του ζώου: η λειτουργία της καρδιάς είναι να δέχεται και να στέλνει πίσω αίμα: της πρωτεύουσας είναι να δέχεται και να στέλνει πίσω χρυσό, ως αντάλλαγμα στο ότι τα πάντα τροφοδοτούν την αδηφαγία της. Είναι ο τόπος της μεγάλης κατανάλωσης. Πού πρέπει να βρίσκεται αυτός ο τόπος κατανάλωσης; Κατά τη γνώμη μου, στο κέντρο των μερών που δουλεύουν για λογαριασμό του και των πραγμάτων που καταναλώνει.²³

Με αυτή την τελευταία παρατήρηση ο φιλόσοφος εισηγείται έμμεσα τη μεταφορά της πρωτεύουσας στη Μόσχα, στο κέντρο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, μια ιδέα αδιανόητη για την αυτοκράτειρα, που δεν επιθυμεί να ακυρώσει το μέγα έργο του Πέτρου: την Αγία Πετρούπολη. Όσον αφορά τις μεταρρυθμίσεις, ο Ντιντερό επικεντρώνει την προσοχή του σε τρεις χώρους: στον χώρο της Αυτοκρατορίας, που στερείται επικοινωνιακών δικτύων, στον αχανή χώρο της υπαίθρου και την κατάσταση των χωρικών (απηχώντας τις θέσεις των φυσιοκρατών) και, τέλος, στην πρωτεύουσα πόλη. Στο σημείο αυτό, ο Ντιντερό έχει πλήρη επίγνωση της αντίφασης: η πρωτεύουσα, πόλη συγκέντρωσης της εξουσίας, πόλη της διοίκησης, παράγει, για χάρη της καλής λειτουργίας του κράτους, μιαν αναπόφευκτη ανισότητα. Ωστόσο, όταν πρόκειται για το Σύνταγμα του Κράτους, παραμερίζει κάθε ακραιφνώς λειτουργιστική και οικονομική οπτική και θέτει στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας του την πολιτική διάσταση, την άσκηση της δημοκρατίας: «Δεν υπάρχει άλλος πραγματικός κυρίαρχος, παρά μόνο το έθνος: δεν πρέπει να υπάρχει άλλος πραγματικός νομοθέτης, παρά μόνο ο λαός».²⁴ Έτσι, στις αρχές της αυτοκρατορίας αντιτάσσει, ως προαπαιτούμενα για το Σύνταγμα του Κράτους καθώς και για τον ρόλο και τη χωροθέτηση της πρωτεύουσας, την κατάργηση της δουλείας και την κυκλοφορία των αγαθών.²⁵ Πρόκειται για δύο φαινομενικά αντιφατικούς όρους. Για να ασκηθεί η αυτοκρατορική εξουσία σε ολόκληρη την επικράτεια,

πρωταρχική σημασία έχει η εγκατάσταση αυτού του «αδηφαγού ζώου» που είναι η πρωτεύουσα, όμως η άλλη αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη του κράτους είναι η ατομική ελευθερία. Στην πραγματικότητα, μπορεί κανείς να κατανοήσει τις δύο αυτές θέσεις μαζί αν υιοθετήσει τις παραδοχές του Ζακ Σουιγιέ ότι η πολιτική φιλοσοφία του Ντιντερό είναι ταυτόχρονα «φιλοσοφία της ελευθερίας και φιλοσοφία της εξουσίας» και ότι ο υλιστής φιλόσοφος «συνδέει τις αφηρημένες έννοιες με συγκεκριμένες καταστάσεις».²⁶ Αντιλαμβάνεται κανείς ότι πρόκειται για ριζική μεταβολή της αντίληψης που ίσχυε ως τότε σχετικά με τον ρόλο της πρωτεύουσας, καθώς στη διάσταση της εξουσίας έρχεται να προστεθεί η διάσταση της ελευθερίας.

Ως προς τη μορφή της πόλης, ο Ντιντερό και ο Ρουσσώ έχουν διαφορετική οπτική ο καθένας. Σύμφωνα με τον δεύτερο, «οι περισσότεροι περνάνε την πόλη για πολιτεία και τον αστό για πολίτη. Δεν ξέρουν ότι τα σπίτια φτιάχνουν την πόλη και οι πολίτες την πολιτεία».²⁷

Ο Ρουσσώ διαχωρίζει λοιπόν απόλυτα την πόλη, τη φυσική μορφή, από την Πολιτεία, την πολιτική μορφή, που κρύβεται από την υλική, τεχνητή και μνημειακή μορφή των αρχιτεκτονημάτων της εξουσίας. Σε μια εποχή συμφυρμών όπως η δική μας, δεν είναι ίσως εύκολο να κατανοήσουμε πώς η μέριμνα για τη δημοκρατία οδήγησε σ' έναν τέτοιο διαχωρισμό ανάμεσα στη φυσική υπόσταση της πόλης και τη συνάθροιση των πολιτών, την εκκλησία του δήμου, που «αποτελεί την καθημερινή έκφραση της λειτουργίας της δημοκρατίας».²⁸

Σε αντίθεση με την επιφυλακτική στάση του Ρουσσώ, ο Ντιντερό αναγνωρίζει τη σημασία του οικοδομήματος, του μνημειακού δημόσιου χώρου και της αρχιτεκτονικής: «Όσον αφορά τα οικοδομήματα που πρέπει να ανεγερθούν στη Μόσχα, [η αυτοκράτειρα] θα καλύψει τα έξοδα, θα γίνει η οιονεί ιδρύτρια της πόλης. Συγκρινόμενη με τη σπουδαιότητα του εγχειρήματος, η δαπάνη είναι μηδαμινή».²⁹

Οι αρχιτέκτονες της «νεοκλασικής» περιόδου θα παρακάμψουν αυτό το ολισθηρό πεδίο επιλέγοντας

²³ D. Diderot, *Entretiens avec Catherine II*, σ. 306.

²⁴ D. Diderot, *Observations sur le Nakaz*, σ. 343.

²⁵ G. Dulac, στο R. Mortier & R. Trousson (επιμ.), *Dictionnaire de Diderot*, Παρίσι: Champion, 1999, σ. 357.

²⁶ J. Chouillet, «Diderot observateur et juge de l'absolutisme éclairé», στο *Neohelicon*, τόμ. 10, τχ. 2, Akadémiai Kiado, Springer, 1983, σ. 178-179.

²⁷ Σημείωση του J.-J. Rousseau, *Du contrat social*, Βιβλίο I, κεφ. VI, σ. 361 (μτφρ. Τίνα Τσιάτσικα).

²⁸ N. Loraux, *L'Invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la «cité classique»*, Χάγη-Παρίσι: Mouton/EHESS, 1981, σ. 12-13.

²⁹ Diderot, *Entretiens avec Catherine II*, σ. 310.

να λαμπρύνουν τόσο τις πόλεις όσο και τις πρωτεύουσες. Ωστόσο, αυτή η συζήτηση είναι ουσιαστική, καθώς θα τη συναντήσουμε και πάλι τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και στην Ελλάδα, όταν οι δύο χώρες θα κληθούν να επιλέξουν, εν μέσω αντιπαραθέσεων, την πρωτεύουσά τους.

Η πόλη εκ του μηδενός

Παντού η επιλογή της πρωτεύουσας του έθνους-κράτους παρόξυνε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις υπάρχουσες πόλεις, τα περισσότερο ή λιγότερο ισχυρά οικονομικά κέντρα· εντέλει, η ίδρυση πρωτευουσών πόλεων εκ του μηδενός φάνηκε ως η μόνη λύση για να εξασφαλιστεί η συναίνεση ολόκληρου του έθνους. Και το πιο εντυπωσιακό με τη δημιουργία των πρωτευουσών πόλεων δεν είναι οι ιδιαιτερότητες που σχετίζονται με την επιλογή της καθεμιάς, αλλά οι μεταξύ τους ομοιότητες: πράγματι, υπάρχουν ορισμένες σταθερές που είναι κοινές σε όλες τις περιπτώσεις.

Μια πρώτη σταθερά είναι η διαμάχη για τη χωροθέτηση της πρωτεύουσας. Το φαινόμενο είχε εκδηλωθεί στην Ευρώπη πριν ακόμη από τη γέννηση του έθνους-κράτους: σε αρκετές περιπτώσεις, κέντρα εξουσίας μετατοπίστηκαν προκειμένου να εξουδετερωθούν ορισμένες πόλεις υπερβολικά ισχυρές, προπύργια τοπικών εξουσιών, φέουδα ισχυρών οικογενειών, κέντρα φατριαστικών συμφερόντων. Έτσι, ήδη τον 17ο αιώνα, ο Φίλιππος Β΄ προτίμησε να εγκαταστήσει τη νέα πρωτεύουσά του στη Μαδρίτη, αντί για το Βαγιαδολίδ ή το Τοledo· ομοίως, η επιλογή της Αγίας Πετρούπολης (1703), που την παρομοίασαν με «ένα μεγάλο παράθυρο που ανοίχτηκε προσφάτως στον Βορρά, μέσα από το οποίο η Ρωσία ατενίζει την Ευρώπη»,³⁰ ήταν από τις πράξεις που σηματοδοτούσαν τη ρήξη του Μεγάλου Πέτρου με τη Ρωσία των βογιάρων και των ασιατικών στεπών. Η γεωγραφία, η εγγύτητα εμπορικών διεξόδων (λιμανιών κ.λπ.) και οι ευκολίες στις μεταφορές συνέβαλαν σ' αυτή την επιλογή ώστε να εκσυγχρονιστεί η χώρα, να αναγνωριστεί ως μεγάλη δύναμη από τους Ευρωπαίους ανταγωνιστές της, να αυξηθεί η οικονομική της αντα-

³⁰ Ρήση του κόμη Φραντσέσκο Αλγκαρόττι κατά την επίσκεψή του στην Αγία Πετρούπολη το 1739 που συχνά αποδίδεται εσφαλμένα στον Μεγάλο Πέτρο· παρατίθεται από τον V. Berelovitch, «Europe ou Asie? Saint-Petersbourg dans les relations de voyages occidentaux», στο S. Karp & L. Wolff (επιμ.), *Le Mirage russe au XVIIIe siècle*, Φερνέ-Βολταίρ: Centre International d'Étude du XVIIIe siècle, 2001, σ. 57.

γωνιστικότητα και να διευκολυνθούν οι επεκτατικές της βλέψεις.

Ωστόσο, οι διαμάχες για τη χωροθέτηση της πρωτεύουσας θα φτάσουν στο απόγειό τους και θα προσλάβουν την πολιτικοφιλοσοφική διάσταση που είχαν ήδη διακρίνει καθαρά ο Ρουσσώ και ο Ντιντερό, κυρίως με την ίδρυση των νέων κρατών. Η Ουάσινγκτον, το 1790, είχε να ανταγωνιστεί πολλές άλλες πόλεις, όπως και η Αθήνα το 1833. Η Οττάβα, το 1857, διαγωνίστηκε με το Μόντρεαλ, το Κίνγκστον, το Τορόντο και το Κεμπέκ· η Καμπέρα, το 1908, με το Σύδνεϋ και τη Μελβούρνη· η Άγκυρα, το 1923, με την Κωνσταντινούπολη· η επιλογή της Μπραζίλια, το 1956, ξεσήκωσε κύματα οργής και απογοήτευσης στο Ρίο ντε Ζανέιρο. Ανορθόδοξες λύσεις προτάθηκαν προκειμένου να αντιμετωπιστούν τέτοιου είδους συγκρούσεις: στις Ηνωμένες Πολιτείες, με δεδομένη την αντιπαλότητα ανάμεσα στις Βόρειες και τις Νότιες Πολιτείες, ένα μέλος του Κογκρέσου πρότεινε να χτιστεί η ομοσπονδιακή πρωτεύουσα «πάνω σε μια τεράστια πλατφόρμα με ρόδες, που θα τη σέρνουν πλήθος άλογα»³¹ — πρόταση με εμφανείς επιρροές από τον Ρουσσώ. Το ζήτημα θα κλείσει, ύστερα από διαβουλεύσεις του Κογκρέσου, με την επιλογή της Ουάσινγκτον D.C., θέτοντας τέλος στη διαμάχη ανάμεσα σε πόλεις ήδη εδραιωμένες και, κατά καιρούς, προσωρινές πρωτεύουσες, όπως η Φιλαδέλφεια, η Αννάπολις, το Τρέντον, η Νέα Υόρκη, η Βοστώνη. «Η εγκαθίδρυση της Ομοσπονδιακής πόλης υπήρξε μία από τις συνέπειες του επαναστατικού ενθουσιασμού που συνεπήρε το πνεύμα των Αμερικανών, παρασύροντάς το πολύ πέρα από τα όρια της τωρινής ζωής του έθνους [...] Η ύπαρξή της ήταν καρπός συμβιβασμού ανάμεσα στα συμφέροντα των Ανατολικών και των Δυτικών Πολιτειών της επικράτειας», έγραφε το 1806 ο αρχιτέκτονας της Τράπεζας της Πενσυλβανίας, Μπέντζαμιν Χένρυ Λατρόμπ.³² Μια πιο μετριοπαθή εκδοχή της ιδέας της νομαδικής πρωτεύουσας συναντάμε και στον Καναδά, πριν από την επιλογή της Οττάβα, με το Κοινοβούλιο να μετακινείται κάθε τέσσερα χρόνια μεταξύ Κεμπέκ και Τορόντο, μαζί με τη βιβλιοθήκη του, τα αρχεία του, την επίπλωσή του και όλο του το προσωπικό. Κάτι παρόμοιο θα προταθεί και στην Ελλάδα το 1832. Ωστόσο, τέτοιες συμβιβαστικές λύσεις είναι ατελέσφορες και ανεφάρμοστες, όχι μόνο από οικονομική αλλά και από

³¹ J. W. Reys, *La Ville américaine [The Making of Urban America: A History of City Planning in the United States, 1965]*, Λιέγη: Mardaga, 1981, σ. 230.

³² Επιστολή προς τον «Signor Mazzei», 29 Μαΐου 1806· το παραθέτει ο J. W. Reys, στο ίδιο, σ. 251 και σ. 255, σημ. 1.

πολιτική άποψη, αφού κανένα καθεστώς δεν αγνοεί τη συμβολική αξία της πρωτεύουσας.

Ενάμιση αιώνα αργότερα, όταν ο Κεμάλ Ατατούρκ αποφασίζει τη μεταφορά της πρωτεύουσας από την Κωνσταντινούπολη στην Άγκυρα, δεν το κάνει μόνο για λόγους στρατηγικούς (για να προφυλάξει την πρωτεύουσά του απομακρύνοντάς την από τα σύνορα) ή πολιτικούς (ρήξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία), αλλά και για λόγους ιδεολογικούς και ηθικούς: ο Ατατούρκ δεν έκρυβε την απέχθειά του για την Κωνσταντινούπολη, που πρέπει να την έβλεπε σαν «ένα κοσμοπολίτικο παζάρι, ένα συνονθύλευμα από φυλές και θρησκείες, μια κουρελού από λογής-λογής συμφέροντα, έναν λαβύρινθο μηχανοραφιών».³³ Έτσι, η κεμαλική επιδίωξη της εθνικής ενότητας, της εθνικής ιδεολογίας και των σταθερών συνόρων πέρασε μέσα από την ίδρυση μιας νέας πρωτεύουσας, που χρωστά τη θέση της στον σιδηρόδρομο· ήδη από το 1922-1923, η σιδηροδρομική γραμμή έφτανε μέχρι την παλαιά οχυρή κωμόπολη της Άγκυρας, όπως φαίνεται στο σχέδιο του Λεόν Ζωσσελύ (1925).³⁴ Η Άγκυρα ήταν ένας συγκοινωνιακός κόμβος στο γεωγραφικό κέντρο της νέας Τουρκικής Δημοκρατίας που διαδέχθηκε την αποδιарθρωμένη Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η δεύτερη σταθερά που χαρακτηρίζει όλες αυτές τις πρωτεύουσες που ιδρύθηκαν εκ του μηδενός είναι η αναζήτηση της τελειότητας του σχεδίου, μαζί με τη διάταξη των υποδομών της εξουσίας και τις αναφορές στην ιστορία φημισμένων πόλεων. Η μελέτη της γένεσης των «ιδρυμένων» πόλεων περιορίστηκε πολύ συχνά σε τυπομορφολογικές προσεγγίσεις, στη μελέτη της υποδειγματικής ρυμοτομίας, της γεωμετρικής τελειότητας, συγκροτώντας ένα αφήγημα περί διαχρονικών προτύπων· έτσι, από τον Ιππόδαμο τον Μιλήσιο μέχρι τον βαρόνο Ωσμάν, μας οδηγούν σ' ένα ταξίδι διαμέσου των αιώνων,³⁵ ενίοτε τελείως ανιστορικό, λησμονώντας ότι αυτό το αφήγημα αφο-

ρά μόνο την ιστορία της αστικής μορφολογίας και τις αναφορές των πολεοδομών-αρχιτεκτόνων και όχι την ιστορία των πρωτεύουσών πόλεων, στις οποίες διασταυρώνονται τα πολιτικά διακυβεύματα και η πολιτισμική ιστορία των κρατών.

Η αναζήτηση του ιδανικού τύπου —του αρχέτυπου της Ατλαντίδας ή της Ουράνιας Ιερουσαλήμ, αυτών των πόλεων με την τέλεια γεωμετρία— αποτελεί κοινό τόπο· ωστόσο, μόνο από τα μέσα του 18ου αιώνα θα αρχίσουν οι σχεδιαστές των πόλεων να συσχετίζουν γεωμετρικό σχήμα και ιστορική μορφή. Είναι η περίοδος κατά την οποία διαδίδεται ανά την Ευρώπη το όνειρο μιας Ρώμης αυτοκρατορικής, απόλυτα δομημένης και τακτοποιημένης, και μιας ομοιογενούς, αδιαφοροποίητης Αθήνας, μιας πόλης φαντασιακής, που τότε μόνο αρχίζουν κάποιοι να την επισκέπτονται και να εξερευνούν τα ερείπιά της. Φαίνεται λοιπόν, ήδη από εκείνη την εποχή, να τίθεται επιτακτικά το δίλημμα «γεωμετρία ή χάος», για να παραφράσουμε τη ρήση του Καστοριάδη: το τέλειο σχέδιο είναι μια απόπειρα να μπει τάξη στην αταξία του άστεως, στο «χάος» της ιστορίας.

Μπορούμε όμως να καταρτίσουμε μια αστική τυπολογία με βάση τα σχέδια των πρωτεύουσών πόλεων και τη μορφή τους; Αν πρόκειται για πόλεις-μορφώματα, σίγουρα όχι· όπως παρατηρεί ο Πιερ Λαβεντάν, στο Λονδίνο τα κτίρια της εξουσίας είναι συγκεντρωμένα στη ζώνη Downing Street, Westminster, Saint James's Palace, ενώ στο Παρίσι είναι διεσπαρμένα. Αντίθετα, στις πρωτεύουσες πόλεις που ιδρύθηκαν εκ του μηδενός το σχέδιο χαρακτηρίζεται από τη συγκέντρωση των κτιριακών υποδομών της εξουσίας και από μια σύνθεση που στοχεύει στην ανάδειξή τους με άλλα λόγια, από αρχιτεκτονική ενότητα και αστική μνημειακότητα.

Στο πρώτο σκαρίφημα για την πρωτεύουσα των Ηνωμένων Πολιτειών, ο Τόμας Τζέφερσον σχεδιάζει μια πόλη με ιπποδάμεια χάραξη, ενδεχομένως με την πρόθεση να υπογραμμίσει «τον ηρωικό χαρακτήρα του κλασικισμού», όπως γράφει ο Μανφρέντο Ταφούρι.³⁶ Αλλά το σχέδιό του θα ταίριαζε καλύτερα σε μια νέα πόλη αποικιακού τύπου. Επιφορτισμένος με τον σχεδιασμό της Ουάσινγκτον και έχοντας πλήρη επίγνωση της εμβληματικής της σημασίας, ο Γάλλος ταγματάρχης Λ' Ανφάν επέλεξε ένα σχήμα εμπνευσμένο από τη γαλλική πόλη της κλασικής περιόδου και μια μπαρόκ αντίληψη. Η επιλογή ενός ξεπερασμένου

³³ J. Soulas, «Capitale», σ. 116.

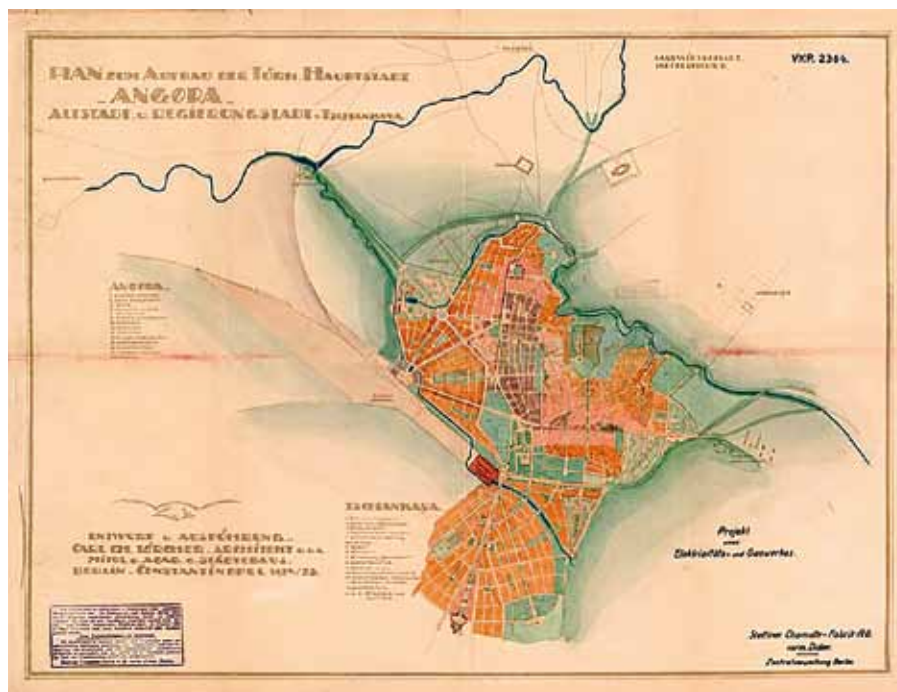
³⁴ G. Tankut, *Bire Baskentin İmarı, Ankara: 1929-1939*, Κωνσταντινούπολη: Anahtar Kitaplar, 1993, σ. 69. Ο νικητής του διαγωνισμού της Άγκυρας (1924) ήταν ο αρχιτέκτονας Καρλ Λέρχερ, που αργότερα θα γίνει μέλος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος και θα διαλύσει το Werkbund· πρώτη δημοσίευση του σχεδίου στην *Deutsche Bauzeitung* 2 (17 Ιανουαρίου 1925). Το δεύτερο βραβείο του διαγωνισμού της Άγκυρας απονεμήθηκε στον Λεόν Ζωσσελύ.

³⁵ Όπως ο Τόμας Χωλ (*Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth Century Urban Development*, Λονδίνο: E. & F. N. Spon, 1997) και ο Πιερ Λαβεντάν στο έργο του *Histoire de l'Urbanisme*.

³⁶ M. Tafuri, *Projet et utopie* [1973], Παρίσι: Bordas/Dunod, 1979, σ. 26.

Α. Αγκάς, σχέδιο για την πόλη της Καμπέρα, διαγωνισμός, 3ο βραβείο, 1911.

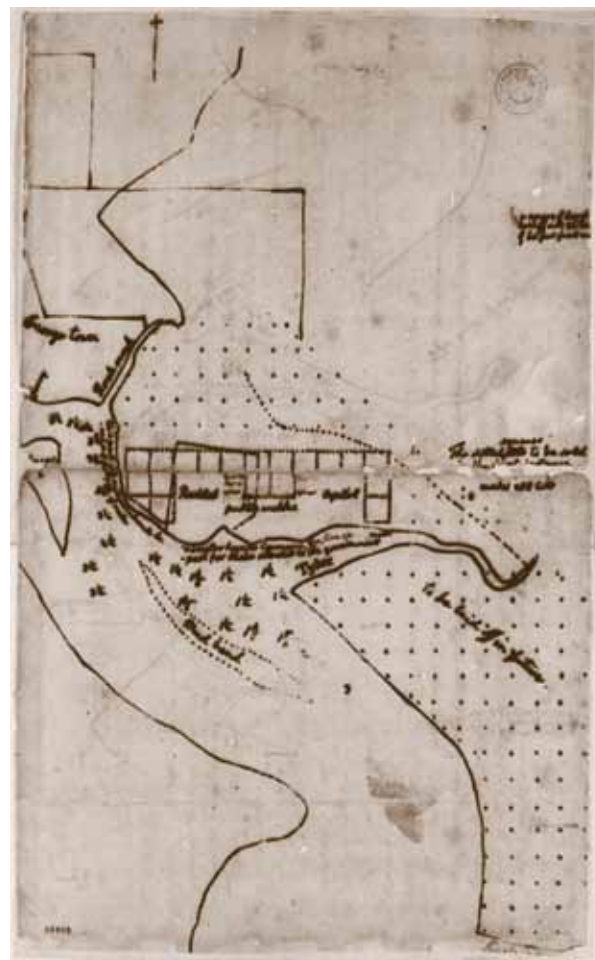
Κ. Λέρχερ, σχέδιο της Άγκυρας, διαγωνισμός, 1ο βραβείο, 1924-1925.

30

Πολεοδομικό σχέδιο της Ουάσινγκτον, από τον Π. Σ. Λ' Ανφάν, αναθεωρημένο από τον Α. Έλλικот, 1792.

▣ Χαρακτικό

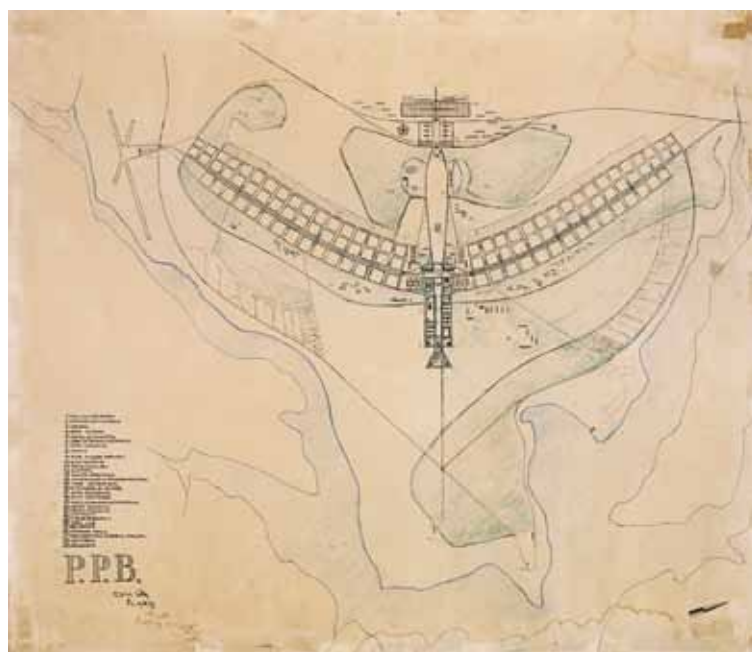

Σκαρίφημα του Τ. Τζέφερσον για την ομοσπονδιακή πρωτεύουσα, Μάρτιος 1791.

▣ Μελάνι

ρυμοτομικού σχεδίου για την πρωτεύουσα «του νέου έθνους που καυχιόταν για τη δημοκρατία και την ελευθερία του»³⁷ φαντάζει ασφαλώς παράδοξη. Δεν είναι ωστόσο δύσκολο να εξηγηθεί ο αναχρονισμός, καθώς η εγκαθίδρυση ενός νέου καθεστώτος δεν γεννά αυτομάτως και μια νέα αστική μορφολογία. Πάντως, το πρόγραμμα του Λ' Ανφάν, παρότι εμπνευσμένο από τις συμβατικές ακαδημαϊκές φόρμες, εκπλήρωνε τον ρόλο του όσον αφορά τη χωρική αναπαράσταση του κέντρου του κράτους.³⁸ Η επιθυμία της συμβολικής αναπαράστασης του κράτους, που διατηρήθηκε για περισσότερο από ενάμιση αιώνα —μέχρι και την περίπτωση της Μπραζίλια— προφανώς είναι άσχετη με την ορθογώνια κατάτμηση της επικράτειας του ομοσπονδιακού κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών, η οποία σχετίζεται, από τη μεριά της, με μια προσπάθεια τιθάσευσης του γεωγραφικού χώρου και με τη διαχείριση ανεξερεύνητων ακόμη εδαφών. Το σχέδιο της Ουάσινγκτον —μια σκακιέρα που τέμνεται από μια διαγώνιο— μπορεί να θεωρηθεί κάπως απλοϊκό· άλλωστε, μετά την απομάκρυνση του Λ' Ανφάν, που έφυγε παίρνοντας μαζί του το σχέδιό του, ο γεωμέτρης Άντριου Έλλικот προσπάθησε να το ανασυνθέσει με βάση τα όσα θυμόταν ο Τζέφερσον από το σχέδιο του Γάλλου.³⁹ Τούτη η σχεδόν πρωτεϊκή γεωμετρία δεν οφείλεται σε απειρία· στην πραγματικότητα, μας δείχνει κάτι άλλο. Το σχέδιο της πρωτεύουσας πόλης έπρεπε να είναι τόσο ευανάγνωστο ώστε να εντυπώνεται στη μνήμη όλων: το σχέδιο της Αθήνας, 40 χρόνια αργότερα, και της Μπραζίλια, 170 χρόνια μετά, και τα δύο με βάση ένα τριγωνικό σχήμα,⁴⁰ εν μέρει ανταποκρίνονται στην ίδια ανάγκη απομνημόνευσης.

Έχει ενδιαφέρον να αντιπαραβάλει κανείς τον λόγο που απορρέει από το ίδιο το σχέδιο με τον λόγο που δηλώνει ρητά τις αναφορές της μορφής. Σχετικά με την Ουάσινγκτον, ο Μανφρέντο Ταφούρι γράφει πως «ως μνημείο, συμβολίζει, τρόπον τινά, την “ένοχη συνείδηση” της Αμερικής» και καταλήγει τονίζοντας την «ανεπικαιρότητα»⁴¹ του σχεδίου της. Πράγματι, μία από τις ρητές αναφορές του Λ' Ανφάν ήταν

Λούσιο Κόστα, Μπραζίλια, πιλοτικό σχέδιο, διαγωνισμός, 1956.

³⁷ J. W. Reys, *La Ville américaine*, σ. 241.

³⁸ C. Ghorra-Gobin, «Washington DC, Capitale historique et métropole mondiale», *Urbanisme* 327 (Νοέμ.-Δεκ. 2002), σ. 26-30· A. Corboz, *Deux capitales françaises: Saint-Petersbourg et Washington*, Γκολλιόν: Infolio, 2003.

³⁹ C. Maumi, *Thomas Jefferson et le projet du Nouveau Monde*, Παρίσι: Éditions de la Villette, 2007, σ. 129.

⁴⁰ Το πιλοτικό σχέδιο του Λούσιο Κόστα για την Μπραζίλια.

⁴¹ M. Tafuri, *Project et utopie*, σ. 31.

οι Βερσαλλίες. Ωστόσο, δεν έχουμε να κάνουμε με «ανεπικαιρότητα», αλλά με τη μόνη δυνατή αναπαράσταση για την πρωτεύουσα πόλη. Στην Μπραζιλία — που αποτελεί το πιο ολοκληρωμένο παράδειγμα, καθώς έχει σχεδιαστεί εξ ολοκλήρου ως πόλη-μνημείο, με τα δημόσια κτίριά της να αποτελούν εικαστικά αντικείμενα που υμνούν το κράτος — οι αναφορές θα είναι οι ίδιες: η ελληνική πόλη των κλασικών χρόνων, είδωλο του αρχαίου πνεύματος, και η γαλλική πόλη της κλασικής περιόδου — με άλλα λόγια, μια διαχρονική ευρωπαϊκή πόλη. Ο Λούισιο Κόστα χαρακτήριζε την Πλατεία των Τριών Εξουσιών «Βερσαλλίες του λαού» και, παράλληλα με τις αναφορές στη Νέα Υόρκη ή την Κίνα, δήλωνε ρητά τη σύνδεσή της με την ευρωπαϊκή παράδοση: το Piccadilly Circus, τα Ηλύσια Πεδία, την Place de la Concorde, τη Βενετία. Τούτη η φαινομενική σύγχυση είναι στην πραγματικότητα η έκφραση μιας νοητικής κατασκευής που έλκει τις καταβολές της, ταυτόχρονα, από τον Αιώνα των Φώτων, τη Γαλλική Επανάσταση και το ναπολεόντειο κράτος. Από την ίδια ιδεολογική κατασκευή αντλούσε την επιχειρηματολογία του ο Βραζιλιάνος πολεοδόμος, όταν το 1957 υπερασπιζόταν την Μπραζιλία, υποστηρίζοντας ότι «είχε σχεδιαστεί όχι ως ένας απλός οργανισμός [...], ως μια οποιαδήποτε σύγχρονη πόλη, όχι μόνο ως Urbs, αλλά και ως Civitas, με όλα τα εγγενή γνωρίσματα μιας πρωτεύουσας».⁴² Εννοούσε βέβαια τη μνημειακότητα, την τάξη, τη συμβολική λειτουργία του χώρου και της αρχιτεκτονικής του, ταυτόχρονα όμως διακρίνουμε στα λόγια του και τη φωνή του Ρουσσώ.

Η *τρίτη σταθερά* — και δεν έχει διόλου ανεκδοτολογικό χαρακτήρα — είναι οι ισχυροί δεσμοί που πλέκονται αναμέσα στον αρχιτέκτονα και την εξουσία ή τον εκπρόσωπό της: μια σχέση εμπιστοσύνης, ένας δεσμός σχεδόν ερωτικός, από τον οποίο δεν λείπουν φυσικά οι εντάσεις. Ήταν η περίπτωση της σχέσης του Λ' Ανφάν με τον Τζωρτζ Ουάσινγκτον ή τον Τζέφερσον, του αρχιτέκτονα Λέο φον Κλέντσε με τον βασιλιά Λουδοβίκο Α' της Βαυαρίας, για τα έργα στο Μόναχο και το σχέδιο της Αθήνας, του Καρλ Φρήντριχ Σίνκελ με τον βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκο-Γουλιέλμο Γ' και ιδίως με τον μελλοντικό βασιλιά Φρειδερίκο-Γουλιέλμο Δ', όσον αφορά το Βερολίνο, και, έναν αιώνα αργότερα, του Άλμπερτ Σπέερ με τον Χίτλερ, ενώ παρόμοια σχέση ταύτισης και αντιθέσεων θα αναπτύξουν ο Λούισιο Κόστα και ο Όσκαρ Νήμαγιερ με τον

πρόεδρο της Βραζιλίας Ζουσελίνου Κούμπιτσεκ. Θα παρατηρήσουμε ότι σε πολλές περιπτώσεις την εύνοια διαδέχεται η δυσμένεια: ο Λ' Ανφάν παραγκωνίζεται από την εκπόνηση του σχεδίου της Ουάσινγκτον, όπως θα συμβεί και με τους πρώτους αρχιτέκτονες της Αθήνας, τον Κλεάνθη και τον Σάουμπερτ και ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας θα κρατήσει τελικά σε απόσταση τον Λέο φον Κλέντσε, μάλλον εξαιτίας της υπόθεσης Λόλα Μοντέζ.

Τέλος, η *τέταρτη σταθερά* στην ιστορία αυτών των πρωτευουσών πόλεων είναι η κερδοσκοπία της γης. Στην Ουάσινγκτον, με τις αλλεπάλληλες καταλήψεις οικοπέδων από ιδιώτες και τις παλινωδίες της εξουσίας ως προς τη χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων, η απουσία δημόσιου ελέγχου οδήγησε σε τροποποιήσεις στη χάραξη των μεγάλων αρτηριών.⁴³ Αν η Μπραζιλία γλίτωσε, τουλάχιστον σε πρώτη φάση, από την κερδοσκοπία, αυτό συνέβη επειδή είχε σχεδιαστεί εξαρχής ως ένα έργο κλειστό, προστατευόμενο από αυστηρούς κανονισμούς, και υλοποιήθηκε σε χρόνο ρεκόρ. Σήμερα όμως, ύστερα από μισό και πλέον αιώνα, βρίσκεται πια στην ίδια μοίρα με τις άλλες πόλεις. Η «αταξία», που εν μέρει είχε εξαχθεί προς την περιφέρεια, τις πόλεις-δορυφόρους και τις φαβέλες, έχει φτάσει πια μέχρι την πόλη, παρά την ανακήρυξή της σε μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς: καθαρά κερδοσκοπικές κατασκευές υψώνονται στην καρδιά των «superquadras», που αποτελούν τους βασικούς πυρήνες της πόλης, καθώς και στους ελεύθερους δημόσιους χώρους, αλλοιώνοντας την οριζοντογραμμή και ακυρώνοντας τις αρχικές προθέσεις του Λούισιο Κόστα. Τι έγινε με την κερδοσκοπία στην Αθήνα, θα το δούμε παρακάτω.

Η Ουάσινγκτον μπορεί να θεωρηθεί η πρώτη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα πόλη του νεότερου έθνους-κράτους: παρότι οι αρχές της ήταν οικουμενικές, οι πολιτικές επιλογές που συνδέονται με την ίδρυσή της τρέφονται από τον Διαφωτισμό και οι πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές αναφορές της είναι ευρωπαϊκές, όπως και τα αγροτικά, αντιαστικά και κατά τι ρουσσικά οράματα του Τζέφερσον. Η Ουάσινγκτον θέτει λοιπόν ξεκάθαρα το ζήτημα του ευρωπαϊκού πολεοδομικού προτύπου και της εξαγωγής του, αλλά και της

⁴² L. Costa, *Registro de uma vivência*, Σάο Πάολο: Empresa das Artes, 1995, σ. 283-295, 306 κ.ε.

⁴³ J. W. Reys, *The Monumental Washington: The Planning and Development of the Capital Center*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1967. Βλ. επίσης E. Peets, «The Genealogy of the Plan of Washington», *Journal of the Society of Architectural Historians* 10, τχ. 2 (1951), και C. McLaughlin Green, *Washington: Village and Capital, 1800-1878*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1962.

προσαρμογής του, της τροποποίησής του, καθώς και της νομιμοποίησής του μέσα από αυτό που θα ονομάσουμε *ιδρυτικό λόγο*.

Αυτός ο λόγος συγκροτήθηκε αφενός γύρω από την πρωτεύουσα ως μέρος της εθνικής επικράτειας και αφετέρου γύρω από τις ευρωπαϊκές πολιτικές και πολιτισμικές αναφορές. Παραπέμπει σε δύο χρόνους: στη συγχρονία και σ' έναν ιστορικό χρόνο, λίγο-πολύ φαντασιακό. Ο ιδρυτικός λόγος της Αγκυρας είναι ένα καλό παράδειγμα: εκμεταλλευόμενος τις ανασκαφές που βρίσκονταν πολύ κοντά στην πόλη, και ενάντια σε κάθε ιστορική αλήθεια, ο Κεμάλ Ατατούρκ σφετερίστηκε την ιστορία των Χετταίων προκειμένου να αποδείξει την ιστορικότητα του τόπου και μια διαχρονική συνέχεια που έφτανε μέχρι την κεμαλική επανάσταση:⁴⁴ πρόκειται λοιπόν για μια ιστορία επινοημένη, που χρησιμοποιεί ως έρεισμα την πραγματική, τεκμηριωμένη ιστορία του χώρου. Αντίστροφα, η ίδρυση της Ουάσινγκτον το 1790 και της Μπραζίλια το 1956 στηρίχθηκε στην απουσία ιστορίας του τόπου· πράγματι, οι δύο πόλεις προέκυψαν από συσχετισμούς δυνάμεων που δεν τους βάραινε το παρελθόν. Όσο για την Ελλάδα, ο άγριος ανταγωνισμός ανάμεσα στις διεκδικητριες πόλεις επισκίαστηκε τελικά από την επιλογή της Αθήνας, όπου ο μύθος και η ιστορία ήταν, αντιθέτως, πανταχού παρόντα.

Θα εξετάσουμε λοιπόν τη συγκρότηση των ιδρυτικών λόγων, λόγων ιστορικής, πολιτικής, αισθητικής, οικονομικής νομιμοποίησης, και την επίδρασή τους στην υλική διάσταση της πόλης, στις πρακτικές διαδικασίες και τους μηχανισμούς που προϋποθέτει η ίδρυση μιας πρωτεύουσας: εν προκειμένω, αυτής της εξιδανικευμένης Αθήνας, που ενυπάρχει σε κάθε πρωτεύουσα πόλη. Διότι η Αθήνα συμπτυκνώνει το ευρωπαϊκό φαντασιακό για τη «δημοκρατική» πόλη των κλασικών χρόνων, αλλά και το χωρικά απροσδιόριστο φαντασιακό ενός α-τοπικού μέλλοντος. Κατ' αυτήν την έννοια, η πρωτεύουσα πόλη είναι το κέντρο της «γης της επαγγελίας» στην οποία μέλλει να μετατραπεί ολόκληρη η εθνική επικράτεια.

⁴⁴ S. Bozdoğan, *Modernism and Nation Building. Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Σηάτλ: University of Washington Press, 2001, σ. 244.

Ο «νεοκλασικισμός»: μια νέα αντίληψη για την τεχνική

Αλλά από πού κι ως πού χαρακτηρίζουμε «νεοκλασικές» πρωτεύουσες πόλεις που τις χωρίζουν δύο αιώνες, όπως η Ουάσινγκτον και η Μπραζίλια; Και γιατί να θεωρούμε αυτονόητο ότι η Αθήνα είναι «νεοκλασική»; Ας θυμίσουμε λοιπόν, πρώτα-πρώτα, μερικούς από τους πολλούς ορισμούς που έχουν δοθεί σ' αυτή την έννοια και τη σχέση της με την Αρχαιότητα, καθώς υπάρχουν πολλές διαφωνίες τόσο για την ερμηνεία του όρου όσο και για την περιοδολόγηση του φαινομένου.⁴⁵

Στη Γαλλία ο όρος *κλασικισμός* αναφέρεται στην τέχνη του 17ου αιώνα, ενώ στη Γερμανία ο όρος *Klassizismus* δηλώνει την περίοδο που ξεκινά με τον Βίνκελμαν και τον Σίλλερ, η οποία αντιστοιχεί στον γαλλικό «νεοκλασικισμό». Όσο για τον όρο *Neuklassizismus*, δεν δηλώνει μόνο τις εκλεκτικιστικές τάσεις του τέλους του 19ου αιώνα, αλλά και την «επιστροφή στην τάξη» στη ναζιστική Γερμανία και τη φασιστική Ιταλία. Στην πραγματικότητα, το επίθετο *νεοκλασικός* εμφανίστηκε στη Γαλλία το 1861, με μειωτική σημασία, και χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να απαξιώσει ζωγράφους όπως ο Ντελακρουά.⁴⁶ Στην αρχιτεκτονική, αντίθετα, η ιστορία της τέχνης του 20ού αιώνα θεωρεί ότι ο «νεο-κλασικισμός» αποτελεί τον «ελλείποντα κρίκο με τη νεωτερικότητα, που μας οδηγεί «από τον Λεντού στον Λε Κορμπυζιέ» (1933), σύμφωνα με τον Έμιλ Κάουφμαν, στον οποίο ο Άντονι Βίντλερ προσάπτει ότι προσπαθεί να θεμελιώσει πάση θυσία μια «υποθετική αρχιτεκτονική του Διαφωτισμού», αντιμετωπίζοντάς τον «μονολιθικά», σαν κάτι ενιαίο.⁴⁷ Ο Βίντλερ εξομοιώνει, άδικα, την προσέγγιση του Κάουφμαν με την προσέγγιση του φιλοσόφου Ερνστ Κασσίρερ.⁴⁸ Αν και κανείς δεν μπορεί

⁴⁵ Για μια συνοπτική παρουσίαση, βλ. J.-Ph. Garric, «L'Académie royale d'architecture aux origines de l'art de la composition», στο G. Lambert & E. Thibault (επιμ.), *L'Atelier et l'amphithéâtre. Les écoles d'architecture, entre théorie et pratique*, Λιέγη: Mardaga, 2001, σ. 30 κ.ε.

⁴⁶ J.-P. Chimot, «Néoclassicisme», στο *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 771. Ο Daniel Rabreau χρονολογεί τον όρο από το 1880· βλ. λήμμα «Néo-classicisme», *Encyclopaedia Universalis*, 1971.

⁴⁷ A. Vidler, *L'Espace des Lumières. Architecture et philosophie, de Ledoux à Fourier* [1987], Παρίσι: Picard, 1995, σ. 10.

⁴⁸ Αντίθετα, ο Κασσίρερ, έχοντας επίγνωση του ιστορικού του 19ου αιώνα, υπογράμμισε ότι «η τόσο διαδεδομένη ιδέα πως ο 18ος αιώνας είναι αιώνας χαρακτηριστικά “ανι-